

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**MAÂRİF SALNÂMELERİNE GÖRE
İSTANBUL'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM (1898-1903)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Filiz ÜNAL**

**Danışman
Prof. Dr. Necdet HAYTA**

Ankara - 2007

JÜRİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI

Gazi Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Filiz ÜNAL'a ait Maârif Salnâmelerine Göre İstanbul'da Eğitim-Öğretim (1898-1903) adlı çalışma, jürimiz tarafından Anabilim / Ana Sanat Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İMZA

Başkan

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

İMZA

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

İMZA

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

ÖNSÖZ

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı eğitim teşkilatı ve reformları devletin birçok sahasını etkilemiştir. Modernleşme döneminde Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan birçok yeni eğitim kurumu ve mektep, belirlediği politikalarla ve yetiştirdiği neferlerle Osmanlı Devleti'nin geleceğine yön vermiştir. Bu açıdan 19. yüzyılın askerî ve mülki mektepleri ve buralarda verilen eğitim etraflı biçimde incelenmeye değerdir.

Eğitim alanında yapılan reform ve çalışmalarda en gözde şehir İstanbul olmuştur. İstanbul devletin payitahtıdır ve kuşkusuz onun nimetlerinden de en çok istifade edendir. Nitekim 19. yüzyıl modernleşme hareketleri kapsamında oluşturulan eğitim kurumlarının hemen hepsi İstanbul'da açılmıştır. Örneğin askeri rüşdiye ve idadilere, Anadolu ve Rumeli'de rastlanılmakla birlikte, subay ihtiyacını karşılayan Harbiye, askeri tabiplerin yetiştirildiği Tıbbiye-i Şâhâne başkent İstanbul'dadır. Aynı şekilde ilk üniversite olan Darülfünûn, devlet adamı yetiştirmek için açılan Mekteb-i Mülkiye, sivil doktor ihtiyacını karşılayan Mülki Tıbbiye, öğretmen okulu olan Dârümuallimîn ve kız öğretmen yetiştiren Darümuallimât yine İstanbul'dadır. Bunun yanı sıra devletin neredeyse bütün matbaaları ve en güzide kütüphaneleri de İstanbul'da bulunmaktadır.

Bu noktadan hareketle 20. yüzyıl başlarında İstanbul'daki eğitim-öğretim faaliyetlerinin incelemek, Osmanlı eğitim sistemini incelemekle eşdeğerdir denilebilir. Çalışmamızda Maârif Salnamelerinde geniş bilgilere yer verilen İstanbul'daki eğitim-öğretim faaliyetleri üzerinde durmaya çalıştık.

Tezin hazırlanması aşamasında hiçbir yardım ve desteğini esirgemeyen Sayın Hocam Prof. Dr. Necdet Hayta'ya, büyük gayret ve emeği geçen eşim Öğr. Gör. Dr. Uğur Ünal'a, materyal temininde yardımcı olan Arş. Gör. Bülent Akbaba ve Arş. Gör. Togay Seçkin Birbudak'a teşekkürlerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
TABLO LİSTESİ	iv
KISALTMALAR	v
GİRİŞ MAÂRİF SALNÂMELERİ VE EĞİTİM TARİHİMİZDEKİ ÖNEMİ	1

1. BÖLÜM

TANZİMAT'TAN 20. YÜZYIL BAŞINA KADAR (1839-1900) OSMANLI MAÂRİF TEŞKİLATI

1. 1. Tanzimat Dönemi (1839-1876) Osmanlı Maârif Teşkilâtı	5
1. 2. Tanzimat'tan 20. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Maârif Teşkilâtı	9
1. 3. Tanzîmât'tan 20. Yüzyıl Başına Kadar Maârif Nâzırları	12

2. BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA İSTANBUL MAÂRİF İDÂRESİ

2. 1. Meclis-i Kebîr-i Maârif	23
2. 2. Tetkîk-i Müellefât Heyeti	24
2. 3. Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tetkîk Heyeti	25
2. 4. Teftîş ve Muâyene Heyeti	25
2. 5. Mektûbî Kalemi (Sicil Şubesi ve İstatistik Kalemi)	27
2. 6. Muhâsebe Kalemi	28
2. 7. Mekâtib-i İdâdiyye İdâresi	29
2. 8. Mekâtib-i Rüşdiyye İdâresi	29
2. 9. Mekâtib-i İbtidâiyye İdâresi	30
2. 10. Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği İdâresi	30
2. 11. Evrak Kalemi	31
2. 12. Mekâtib-i Âliyye ve Husûsiyye Müfettişliği	31

3. BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA İSTANBUL MEKTEPLERİ

3. 1. Yüksek Mektepler	33
3. 1. 1. Dârülfünûn-ı Şâhâne	33

3. 1. 2. Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne	35
3. 1. 3. Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye	36
3. 1. 4. Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne	38
3.1. 5. Sanâyi-i Nefîse Mektebi	40
3.1. 6. Hamîdiye Ticâret Mektebî	41
3.1. 7. Dârümuallimîn	42
3.1. 8. Dârümuallimât	46
3. 2. Orta Mektepler	47
3.2.1. Mekteb-i Sultânî	47
3.2.2. Dârüşşafaka	50
3.2.3. Mekteb-i İdâdiler	51
3.2.4. Mekteb-i Rüşdiler	53
3.2.5. Aşiret Mektebi	58
3. 3. İbtidâî Mektepler	59
3. 4. Özel Mektepler	62
3. 5. Askerî Mektepler	64
3.5.1. Kara Askerî Mektepleri	64
3.5.2. Deniz Askerî Mektepleri	69

4. BÖLÜM

İSTANBUL'DA YERALAN EĞİTİMLE İLGİLİ DİĞER KURUMLAR

4. 1. Kütüphaneler	71
4.2. Matbaalar	72
4. 3. Rasathâne-i Âmire	74
4. 4. Müze-i Hümayûn	75
SONUÇ	77
KAYNAKÇA	80
EKLER	84
ÖZET	97
ABSTRACT	98

TABLO LİSTESİ

Tablo No	Tablonun Konusu	Sayfa
Tablo 1:	1857-1891 yılları arası görev yapan Osmanlı Maârif Nazırları	13
Tablo 2:	1891-1903 yılları arası görev yapan Osmanlı Maârif Nazırları	22
Tablo 3:	Dârülfünûn Dînî İlimler Şubesi Haftalık Ders Saatleri	33
Tablo 4:	Dârülfünûn'da Fünûn Şubesi Haftalık Ders Programı	34
Tablo 5:	Dârülfünûn Edebiyat Şubesi Haftalık Ders Programı	35
Tablo 6:	Sanayi-i Nefîse Mektebi'nin haftalık ders programı	41
Tablo 7:	Hamidiye Ticaret Mektebi'nde Eğitime Devam Eden Öğrenci Adedi	41
Tablo 8:	Dârülmuallimîn İbtidâiyye Şubesi Haftalık Ders Programı	44
Tablo 9:	Dârülmuallimîn Rüşdiye Şubesi Haftalık Ders Programı	44
Tablo 10:	Dârülmuallimîn Âliyye Edebiyat Şubesi Haftalık Ders Programı	45
Tablo 11:	Dârülmuallimîn Âliyye Fünûn Şubesi Haftalık Ders Programı	45
Tablo 12:	Dârülmuallimîn Âliyye Fünûn ve Edebiyat Şubelerinde Ortak Okutulan Haftalık Ders Programı	45
Tablo 13:	Dârülmuallimîn'in Haftalık Ders Programı	46
Tablo 14:	1900-1901 Eğitim-Öğretim Yılında Sultânî'de öğrenci mevcudu	50
Tablo 15:	Mekteb-i İdâdiye'nin 8 yılı gösterir Haftalık Ders Programı	52
Tablo 16:	İstanbul Mülkî İdâdîleri'nde Hoca ve Öğrenci Miktarları	53
Tablo 17:	Gececi ve Gündüzcü Numûne-i Terakkî Mektebi'nde öğrenci miktarı:	53
Tablo 18:	Rüşdiye Mekteplerinin Ders Programı	54
Tablo 19:	1900 yılında İstanbul Rüşdiyelerinde Hoca ve Öğrenci Miktarları	55
Tablo 20:	Kız Rüşdiyeleri'nde Sınıflarına Göre Haftalık Ders Programı	56
Tablo 21:	Kız Sanayi Mekteplerinde Sınıflarına Göre Haftalık Ders Programı	56
Tablo 22:	1900 Yılında İstanbul Kız Rüşdiyeleri ve Kız Sanayi Mektepleri'nde Hoca ve Öğrenci Miktarları	57
Tablo 23:	İstanbul Merkez İbtidâîleri Haftalık Ders Programı	59
Tablo 24:	İstanbul Taşra İbtidâîleri Haftalık Ders Programı	59
Tablo 25:	İstanbul Özel Mekteplerinde Hoca ve Öğrenci Miktarları	63
Tablo 26:	1902-1903 yıllarında Mekteb-i Harbiye Öğrenci Miktarı	66
Tablo 27:	İstanbul Askeri Rüşdiyeleri	69
Tablo 28:	20. yüzyıl başlarında 1.000'den fazla kitabı bulunduran İstanbul Kütüphaneleri	71
Tablo 29:	İstanbul Matbaaları, Bulundukları Yer ve Sahipleri	72

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
A. S.	Askerî Salnâme
A. Ü.	Ankara Üniversitesi
bkz.	Bakınız
B.O.A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C. A.	Cerîde-i Askeriyye
Çev.	Çeviren
DH. SAİDd.	Dâhiliye Defterler
D. S.	Devlet Salnâmesi
Ed.	Editör
gös. yer.	Gösterilen yer
G. Ü.	Gazi Üniversitesi
h.	Hicrî
İ. D.	İrâde Dâhiliye
İ. T. Ü.	İstanbul Teknik Üniversitesi
İ. Ü.	İstanbul Üniversitesi
m.	Mîlâdî
M. Ü.	Marmara Üniversitesi
No	Numara
r.	Rûmî
s.	Sayfa
S.	Sayı
ss.	Sayfalar Arası
S. M.	Salnâme-i Maârif
T.K.A.E.	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
T. V.	Takvîm-i Vekâyi (Gazete)
vd.	Ve diğerleri

GİRİŞ

MAÂRİF SALNÂMELERİ VE EĞİTİM TARİHİMİZDEKİ ÖNEMİ

Salnâme, bir senelik olayları göstermek üzere düzenlenen eserler hakkında kullanılan bir tabirdir. “Yıl” anlamına gelen Farsça “sâl” ile “mektup veya kitap” anlamlarında kullanılan yine Farsça “nâme” kelimelerinin terkibinden oluşan bu tabirin tam karşılığı “yıllık”tır. Osmanlı Devleti’nde ilk resmî salnâme, hicrî 1263 (milâdî 1847) senesinde neşredilmiştir¹. 1847’den 1922’ye kadar yayınlanan Salnâmeler, kendi içerisinde gruplara ayrılmaktadır. Bunlar:

Birincisi Devlet Salnâmeleri /Umûmî Salnâmeler / Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyeler olup ilk kez 1847 “Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye” adıyla neşredilmiştir. Hicrî 1328 (milâdî 1912) senesine kadar düzenli bir şekilde çıkartılan Devlet Salnâmeleri, Osmanlı Devleti’nin idârî, iktisâdî, ilmî ve sosyal özelliklerini ortaya koymaktadır. Cumhuriyet’ten sonra da “Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi” adı ile 1925-1926, 1926-1927, 1927-1928 yıllarına ait 3 adet devlet yılığı çıkartılmıştır².

İkincisi Vilâyet Salnâmeleridir. Osmanlı Devleti’nde Devlet Salnâmelerinin faydası görüldükten sonra Vilâyet Salnâmeleri çıkartılmaya başlanmıştır. İlk yayınlanan “Vilâyet Salnâmesi”, hicrî 1283 (milâdî 1866) senesine ait Bosna Salnâmesi’dir. Bu salnâmeler, vilâyetlerin idârî taksîmi, memurların listeleri, mahallî tarih ve coğrafyaları, eski eserleri, ticari ve ekonomik faaliyetleri, nüfusu, okulları ve benzeri pek çok bilgiyi ihtiva etmektedir. Bu yönüyle yerel tarih ve kültür araştırmaları açısından son derece önemlidir. Osmanlı Devleti’nde son yayınlanan vilâyet salnâmesi, hicrî 1337-1338 (milâdî 1921-1922) senesine ait Bolu Livâsı Salnâmesi’dir³.

¹ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, s. 105-106.

² Hasan Duman, **Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri**, C. 1, s. 3-5.

³ Bazı vilâyetlerin bir defa salnâme neşrettikleri bazı vilâyetlerin ise otuz beş civârında salnâme hazırladıkları görülmektedir. Duman, **a.g.e.**, s. 5.

Üçüncüsü Nezâret ve Resmî Kurumların Salnâmeleridir. Bu salnâmeler, devlet ve vilayet salnâmeleri gibi düzenli çıkartılmamıştır. Osmanlı Dönemine ait bakanlık ve kurumların teşkilat yapıları, görevlileri ve benzeri bilgileri içeren bu salnâmelerin belli başlıları şunlardır: Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye Salnâmesi, Salnâme-i Askerî, Salnâme-i Bahrî, Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti, Rûsûmât ve İlmiyye Salnâmeleri. Bunlardan en önemlisi askeri salnamelerdir. Askeri ümera ve zabitlerin birbirlerinden haberdar olup münasebetlerini artırmaları, yürürlükte olan askeri hükümleri bilmeleri için Sultan Abdülaziz devrinde Mayıs 1865'te "Salname-i Askerî" çıkartılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet Döneminde de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından "1928 Senesi Yıllığı" çıkartılmıştır⁴.

Dördüncüsü Özel Salnâmelerdir. Osmanlı Devleti'nde yaşayan kişiler tarafından çıkartılan salnâmelerdir. İlk olarak Ebuziya Tevfik'in 1873'te yayınladığı "Salnâme-i Hadîka"sı, İsmail Gaspıralı'nın 1882'de yayınladığı "Salnâme-i Türkî"si bunlara örnektir⁵.

Çalışmamızın ana kaynağı olan Maârif Salnâmelerinin (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye) h. 1316-1321 (m. 1898-1903) tarihleri arasında 6 kez neşredildiği belirtilse de h. 1320 (1902) yılına ait "Def'a 5"e bugüne kadar rastlanılamamıştır. Maârif Salnâmelerinin girişinde salnâmenin hazırlanma gerekçesini ve önemini ortaya koyan bir "Mukaddime" yer almaktadır. Ardından o senenin gün ve vakitlerini içeren geniş bir takvim bulunmaktadır. Girişinde Osmanlı tuğralı bir armanın yer aldığı Maârif Salnâmeleri, ele aldığı konular ve sistematik açısından birbirine benzemekle birlikte her sene özellikle istatistikleri yenilemiştir. Bununla birlikte birinde yer almayan bilgileri diğerinde bulabilmek de mümkündür. Maârif Salnâmelerinin

⁴ Duman, **a.g.e.**, 7-9. **Takvim-i Vekayi (Gazete)** (Bundan sonra **T. V.** Şeklinde kısaltılacaktır.) No: 818, s. 1. **Cerîde-i Askeriye** No: 90, s. 3. Askeri Salnamelerin yayını ile ilgili bilgiler için bkz.: **Askeri Salnâme 1282 (1865)**, Def'a 1, s. 2-3. **Askeri Salnâme 1287 (1870)**, Def'a 4, s. 2.

sayfa sayıları şu şekildedir: 1316 Yılı 1257; 1317 Yılı 1496; 1318 Yılı 1677; 1319 Yılı 985 ve 1321 Yılı 740 Sayfa.

Maârif Salnâmeleri, Osmanlı Devleti'nin eğitim ve kültür tarihi açısından son derece zengin kaynaklardır. Maârif salnâmeleri incelendiğinde aşağıdaki başlıklar hakkında geniş bilgiler elde edilebilir:

- Osmanlı eğitim tarihi
- Maârif Teşkilatı
- Tanzimat'tan itibaren görev almış maârif nâzırları
- Maârif teşkilatında görevli memurlar
- Maârif teşkilatında yer alan kalemler
- Müslüman ve gayrimüslimlere ait okullar
- Okul programları ve bazı derslerin içerikleri
- Öğretmenler
- Okullardaki öğrenci adedi
- İstanbul dışında bulunan medreseler
- Kütüphaneler ve kütüphanelerdeki kitap sayıları
- Müzeler ve müzelerin çalışmaları
- Rasathane ve rasathanenin faaliyetleri
- Resmi ve Özel Gazeteler
- Matbaalar ve basılmasına izin verilen kitaplar
- İstanbul'da yer alan bazı mekteplerin fotoğrafları.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye'de Osmanlı Devleti vilayetlerinin eğitim-öğretim faaliyetleri de geniş yer tutmaktadır. Bununla birlikte Maârif Salnâmelerinde ağırlıklı olarak İstanbul'daki eğitim-öğretim faaliyetlerine yer verilmektedir.

Tezin hazırlanması aşamasında Maârif Salnâmelerinin Türk Tarih Kurumundaki nüshalarından istifade edilmiştir. Adı geçen tarihî eserlerimizin

⁵ Necdet Hayta-Uğur Ünal, "1312 (1894) Yılı Kastamonu Vilâyeti Salnâmesine Göre Kastamonu Vilâyeti", **I. Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri (21-23 Mayıs 2000)**, s. 37.

öncelikle fotoğrafı alınarak akabinde tercümeleri yapılmıştır. Maârif Salnâmelerinde İstanbul'daki eğitime geniş yer verilmesine karşın bazı eksiklikler de bulunmaktadır. Özellikle mekteplerden bazılarının kuruluş tarihi ve gelişim sürecine yer verilmemiştir. Bu yüzden İstanbul'daki eğitim-öğretim faaliyetlerinin daha eksiksiz biçimde ortaya konulabilmesi için bu sahada yapılmış çalışmalardan da yararlanılmıştır.

1. BÖLÜM

TANZİMAT'TAN 20. YÜZYIL BAŞINA KADAR (1839-1900) OSMANLI MAÂRİF TEŞKİLATI

1. 1. Tanzimat Dönemi (1839-1876) Osmanlı Maârif Teşkilâtı

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda eğitim bilimi Tanzimat dönemi ile başlamıştır. Yayınlanan kanunname ve nizamlarla, öğretim yöntemlerinde, ders araç-gereçlerinde birçok yenileşme görülmüştür⁶. Nitekim 5 Şubat 1839 (h. 21 Zilka'de 1254) tarihinde Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından hazırlanan layihada; mevcut askeri ve sivil mekteplerden bahsedilerek bu eğitim kurumlarının, kuruluşundan kısa bir süre sonra program eksikliğinden dolayı, bozulmaya yüz tuttuğu rapor edilmiştir. Raporda ayrıca mevcut kargaşa ve usulsüzlüklerin nedenleri üzerinde durularak, eksikliklerin giderilebilmesi amacıyla, mutlak sûrette bir nizam ve denetime ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Bu lâyiha, öncelikle İstanbul'da uygulanmak ardından tüm memlekette faaliyete geçirilmek üzere bazı önemli kararların alınmasına öncülük etmiştir⁷.

Adı geçen lâyiha, eğitim sorunlarının giderilebilmesi için Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı 'Âlî ve Divân-ı Ahkâm-ı 'Adliye arasında müzâkere ve haberleşmelerin yapılmasını sağlamıştır. Bu görüşmeler sonucu 1 adet Mekteb-i Maârif-i Adliyye ile 3'ü Davutpaşa, Bayezid ve Üsküdar'da ve 2'si İstanbul'un diğer bölgelerinde olmak üzere 5 adet Mekteb-i Rüşdî açılması kararlaştırılmıştır. Kısa bir süre sonra Mekteb-i Maârif-i Adliyye, Mekteb-i Edebî ve Mekteb-i İrfânî adlarıyla ikiye ayrılarak bu okulların nezâretinin İmâmzâde Esat

⁶ Yahya Akyüz, "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, s. 512.

⁷ **Salnâme-i Maârif** (Bundan sonra **S. M.** şeklinde kısaltılacaktır) **1316**, Def'a 1, s. 16; **1317**, Def'a 2, s. 16. **1318**, Def'a 3, s. 16. **1319**, Def'a 4, s. 16. **1321**, Def'a 6, s. 16-19.

Efendi'ye verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu gelişmeler Maârif-i Umûmiyye ile Maârif Nezâreti'nin temelini oluşturmuştur⁸.

1839 yılından itibaren Divân-ı Hümâyûn-ı Mühimme Odası, Sadâret Mektubî, Mâliye ve Dâhiliye gibi devlet kalemlerinde görev alacak olan kişilerin Mekteb-i Maârif-i Adliyye'de eğitim görmeleri şart koşulmuş; Bâb-ı 'Âlî ve Mâliye Nezâreti'nde görevli olanların ise sabahları Mekteb-i Maârif-i Adliyye'ye devam etmeleri kararlaştırılmıştır.

Adı geçen tarihe kadar mevcut bulunan ve bu tarihten sonra açılacak olan mekteplere nizam vermek sûretiyle 1845 (h. 1261) yılında bir "Meclis-i Muvakkat" (Geçici Eğitim Meclisi) kurulmuş, başkanlığına da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyesi olan Abdülkâdir Bey getirilmiştir.

Meclis-i Muvakkat üyeliklerine getirilen isimler ise şunlardır:

1. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyesi Arif Hikmet Bey
2. Vak'anüvis Esat Efendi
3. Fetvâ Emîni Arif Efendi
4. Meclis-i Vâlâ üyesi Muhib Efendi
5. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyesi ve Mekteb-i Harbiyye Nâzırı Emin Paşa
6. Mütercim-i Evvel Fuad Efendi⁹.

Meclis-i Muvakkat haftada bir-iki kez toplanarak müzâkerelerinin neticelerini Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye bildirecek, orada incelenen konular da padişaha arz edilecektir. Nitekim 1846 (h. 1262) tarihinde İbtidâî ve Rüşdiyye Mektepleri nizâmlarının düzenlenmesi ve neşri, bu Meclislerin çalışmalarının bir sonucudur. Yine dâimî bir Meclis-i Maârif'in kurulması da buralarda kararlaştırılmıştır.

1846'da Bâb-ı 'Âlî'de yer alan Meclis-i Vâlâ Dâiresi'nde yeri ayrılan Meclis-i Maârif'in başkanlığına Ferik Emin Paşa getirilmiştir. Üyeliklerine de

⁸ Yeni açılan okullara nezâret edecek olan İmâmzâde Esat Efendi'nin uhdesine Anadolu pâyesi verilmiştir. **S. M. 1321**, s. 19.

⁹ Kitâbet Görevi'ne Âmedî Hulefâsından Recâî Efendi getirilmiştir. **S. M. 1316**, s. 20; **1317**, s. 19; **1321**, s. 19.

şu isimler uygun görülmüştür: Nakîb'ül-Eşrâf Esat Efendi, Defter Emîni Hacı Sait Muhib Efendi, Hâriciyye Müsteşarı Âlî Efendi¹⁰.

Rüşdiye Mektepleri bu tarihlerde oldukça çoğaldığından bu mekteplere öğretmen yetiştirilmesi gayesiyle, 16 Mart 1848 (h. 10 Rebî'ül-âhir 1264) tarihinde, Fatih'te bir Dârülmualimîn açıldı. Zilkade 1849 (h. 1265) tarihinde İmamzâde Esat Efendi'nin uhdesinde bulunan Maârif-i Adliyye Mektepleri Nezâreti, Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne ilave edildi¹¹.

1851 (h. 1267) senesinde Meclis-i Maârif'in üzerinde bulunmak ve mekteplerde okutulacak kitapları telif ve tercüme ettirmek üzere Encümen-i Dâniş teşkil edildi¹². Bu kurulun, Dârülfünûn kurulana değin Dârülmaârif'te toplanması, iç üyelerinin 40 kişiden oluşması, ayrıca sayısı belirlenmese bile dış üyelerinin de bulundurulması kararlaştırıldı. Encümen-i Dâniş'in başkanlığına Atâullah Efendizâde Şerif Efendi, ikinci başkanlığına ise Meclisi Maârif-i Umûmiyye üyesi Hayrullah Efendi tayin edildi.

Encümen-i Dâniş'in en meşhur üyeleri şunlardır:

1. Sadrâzam Reşid Paşa
2. Şeyhülişlâm Ârif Hikmet Bey
3. Meclis-i Vâlâ Reisi Rifat Paşa
4. Hâriciyye Nâzırı Âlî Paşa
5. Arabistan Ordusu Müşîri Emin Paşa
6. Ticâret Nâzırı İsmail Paşa
7. Rumeli Teftiş Memuru Sami Paşa
8. Meclis-i Vâlâ üyesi Yusuf Kâmil Paşa
9. Meclis-i Vâlâ üyesi Ârif Efendi
10. Nakîb'ül-Eşrâf Tahsin Efendi
11. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyesi Rüşdü Molla¹³.

¹⁰ Kitâbet Görevi'ne yine Recâî Efendi getirilmiştir. Bu meclisin nezâretine Meclis-i Vâlâ Reisi Rifat Paşa ile Hâriciye Nâzırı Reşit Paşa müşterek olarak atanmıştır. **S. M. 1321**, s. 20.

¹¹ **S. M. 1316**, s. 25; **1317**, s. 25; **1321**, s. 20.

¹² Kenan Akyüz, **Encümen-i Dâniş**, s. 12-13. 15 Nisan 1851 tarihli Encümen-i Dâniş Nizâmnamesi için bkz.: **B.O.A. İrâde Meclis-i Vâlâ 208/6740**.

¹³ Maârif Salnâmelerinde 40 kişiden oluşan iç üyelerin hepsinin ismi verilmemiştir. **S. M. 1321**, s. 20-21.

Encümen-i Dâniş'e medreseli ve medrese dışı zamanın tanınmış simaları alındıktan başka, özellikle Hâricî kısımda devrin Osmanlı Tarihi'ni yazan Avusturyalı Joseph von Hammer, Fransız şarkiyatçı Bianchi ile meşhur İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce sözlüklerin yazarı James W. Redhouse gibi yabancı kişiler de üyeliğe seçilmişlerdir¹⁴. Maarif Nezâreti bünyesinde yer alan ve eksikliği sürekli duyulmuş olan bu encümenin, sönük bile olsa, on iki yıl varlığı milli eğitim tarihimiz için kayda değer bir gelişme olmuştur¹⁵.

23 Ocak 1859 (h. 18 Cemâziyelâhire 1275) tarihinde Mekteb-i Mülkiye'nin açılması irâde buyurulmuştur. Bu mektepten mezun olanların Kaymakamlık ve Müdürlük gibi mülki memurluklarda istihdamı uygun görülmüştür. Meclis-i Tanzîmât tarafından bir nizâm-nâme kaleme alınmış; bu mektepte Hesap, Coğrafya, İlm-i Servet, Nizâmât-ı Cedîde (Yeni Kanunlar) ve Muâhedât-ı Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı Devleti'nin Antlaşmaları) derslerinin verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁶.

1864 (h. 1280) senesinde Maârif Nezâreti'nde Müsteşarlık memuriyeti oluşturularak bu göreve Derviş Paşa tayin edilmiştir. Mayıs 1864'te biri Mekâtib-i Müslime diğeri Mekâtib-i Rüşdiye ve Âliyye Komisyonu adlarıyla iki şubeden oluşan bir Maârif-i Umûmiyye Heyeti oluşturulmuştur¹⁷.

1867 (h. 1283) senesinde mektepler için gerekli kitapların tercüme edilebilmesi gayesiyle "Telîf ve Tercüme Dâiresi" kurulmuştur. Mayıs 1868 (h. Muharrem 1285) tarihinde Müslüman ve gayrimüslim vatandaşların yabancı lisanları öğrenebilmeleri için "Mekteb-i Sultânî"nin kurulması uygun görülmüş, aynı sene "Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye"de açılmıştır. Yine İstanbul'da bir

¹⁴ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 231.

¹⁵ Faik Reşit Unat, **Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, s. 20-21.

¹⁶ Bu tarihlerde yeni Mekteb-i Rüşdiyeler ile İstanbul'da Orman Mektebi ve Mahrec-i Aklâm açılmıştır. Ayrıca Dârülfünûn içerisinde halka ait Kimyâ ve Hikmet dershânesi açılarak öğretmenliğine Derviş Paşa atanmıştır. **S. M. 1316**, s. 26; **1317**, s. 26; **1318**, s. 26; **1321**, s. 21.

¹⁷ Bu tarihlerde Rüşdiye eğitiminin genişletilmesi ve daha programlı şekle konulabilmesi için öncelikle İstanbul'da uygulanmak üzere rüşdiyeler beş sınıfa çıkartılmıştır. **S. M. 1316**, s. 26; **1317**, s. 26; **1318**, s. 26; **1321**, s. 21.

“Dârümuallimîn-i İbtidâî” ile “İnâs Rüşdiyeleri”nin açılması bu senenin önemli gelişmeleri arasındadır¹⁸.

Osmanlı Devleti’nde 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi eğitim tarihimiz açısından yeni bir dönüm noktasıdır. Bu nizamnâme ile Osmanlı eğitimini uzun yıllar yönlendirecek bir sistem oluşturulmuştur¹⁹. Safvet Paşa’nın Maârif-i Umûmiye Nâzirliği sırasında (ilk nazırlığı Mart 1868-Ekim 1871) kabul edilen bu Nizâmnâme ile Meclis-i Kebîr-i Maârif (Büyük Eğitim Meclisi), Maârif Nezâreti içerisinde, merkez teşkilatların en önemlileri arasında yerini almıştır²⁰. Eylül 1869’da (h. Cemâziye’l-âhir 1286) Meclis-i Kebîr-i Maârif, İdârî ve İlmî olmak üzere iki daireye dönüştürülmüştür. İdârî Dâirenin başkanlığına 1870’te Münif Paşa; İlmî Dâirenin başkanlığına da Mirlivâ Tâhir Paşa atanmıştır²¹.

İnâs Rüşdiye Mektepleri’ne bayan öğretmenler yetiştirilmesi amacıyla 26 Nisan 1870 (h. 24 Muharrem 1287) tarihinde “Dârümuallimât” açılmıştır. Bu tarihte ayrıca mevcut Dârümuallimîn’de birtakım ıslahatlar yapılmıştır²².

Temmuz 1878 (Şaban 1295) tarihinde eğitim faaliyetlerinin kolaylıkla yürütülebilmesi gayesiyle Maârif Nezâreti’ne ait işlerin beş idâreye taksim edilmesi uygun görülmüştür. Bu beş daireden her birisinin Meclis-i Maârif üyesinden bir kişiye verilmesi, ayrıca haftada bir-iki kez Nezâret veya Müsteşarlık denetiminde toplanması kararlaştırılmıştır²³.

1. 2. Tanzimat’tan 20. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Maârif Teşkilâtı

Tanzimat döneminin ardından başlayan I. Meşrutiyet Döneminde de eğitim sahasındaki modernleşmeye ve yeni eğitim kurumlarının açılmasına devam edilmiştir. 1879 (h. 1296) yılında Adliye Nezâreti’ne bağlı adlî

¹⁸ S. M. 1321, s. 22.

¹⁹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, s. 67.

²⁰ Mahmûd Cevad, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı –XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-**, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, s. 104, 460.

²¹ S. M. 1316, s. 27; 1321, s. 22.

²² S. M. 1316, s. 28; 1317, s. 28; 1321, s. 22.

²³ S. M. 1316, s. 28; 1317, s. 28; 1321, s. 22.

memurlar ve dava vekillerini yetiştirmek için “Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne” kurulmuştur. 4 Ocak 1882 (r. 23 Kânûn-ı Evvel 1297) tarihinde mevcut Telîf ve Tercüme Dâiresi lağvedilerek yerine “Encümen-i Teftîş ve Muâyene” kurulmuştur²⁴.

16 Şubat 1882 (r. 4 Şubat 1297) tarihinde vilayetlerdeki eğitim faaliyetlerini denetlemek üzere vilâyet merkezlerinde birer Meclis-i Maârif teşkil edilmiştir. Aynı sene Mektûbî Kalemi içerisinde bir Sicil Şubesi kurulmuş, ardından 4 Ekim 1883 (r. 22 Eylül 1299) tarihinde Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne leylîye (gece eğitime) dönüştürülmüştür²⁵.

27 Ekim 1884 (r. 15 Teşrîn-i Evvel 1300) tarihinde eğitim kademelerinden ikinci ayağı oluşturabilmek için İstanbul ve vilâyet merkezlerinde İdâdî Mektepler kuruldu. Böylece Osmanlı eğitim kademeleri eksiksiz bir şekle konuldu²⁶.

6 Mayıs 1886 (r. 24 Nisan 1302) tarihinde bütün gayrimüslim ve yabancı mekteplerin eğitimlerini teftiş etmek üzere “Mekâtib-i Ecnebiyye ve Gayrimüslime Müfettişliği” oluşturularak bu göreve Kostantinidi Paşa tayin edilmiştir. 31 Ekim 1886 (r. 19 Teşrîn-i Evvel 1302) tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne bağlı olan Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne, 2 Ocak 1887 (r. 21 Kânûn-ı Evvel 1302) tarihinde ise Ticaret ve Nâfia Nezâreti idaresinde olan Ticaret Mektebi ile Kız Sanayi ve Sanayi-i Nefise Mektepleri Maârif Nezâreti'ne bağlanmıştır²⁷.

Temmuz 1889'da (r. Haziran 1305'te) İstanbul'da bir Dilsiz ve Âmâ Mektebi kurulmuştur. 25 Ekim 1891 (r. 13 Teşrîn-i Evvel 1307) tarihinde Mekâtib-i Âliye Müdürlüğü lağvedilerek yerine Mekâtib-i İdâdiye Müdürlüğü

²⁴ Yine aynı sene daha önce lağvedilmiş olan Mektûbî Kalemi tekrar tesis edilmiştir. **S. M. 1316**, s. 28; **1321**, s. 22-23.

²⁵ **S. M. 1316**, s. 29; **1317**, s. 28; **1319**, s. 10; **1321**, s. 23.

²⁶ Eğitim program ve denetimlerinin daha düzenli bir hale getirilebilmesi için 18 Kasım 1884'te (r. 6 Teşrîn-i Sâni 1300) yeni bir Meclis-i Maârif oluşturularak başkanlığına uzun süre bu görevi yerine getirecek olan Ali Haydar Efendi getirilmiştir. **S. M. 1316**, s. 29; **1319**, s. 10; **1321**, s. 23.

²⁷ 1886 yılında vilayet maârif idârelerinde Muhâsebe memûriyetleri teşkil edilmiş, Mart 1888'de ise (r. Mart 1304'te) vilayet maârif hisse iânesinden İstanbul'a gönderilmekte olan ¼ miktarın ½'ye çıkartılması kararlaştırılmıştır. **S. M. 1316**, s. 29; **1319**, s. 10; **1321**, s. 23-24.

teşkil edilmiştir. 3 Kasım 1891 (r. 22 Teşrîn-i Evvel 1307) tarihinde kaliteli öğretmen yetiştirilmesi amacıyla Dârülmualîmîn'de bazı ıslahatlara girişilmiştir. Bu cümleden olarak, mevcûd bulunan Dârülmualîmîn-i Sıbyân'ın İbtidâî Şûbesi'ne dönüştürülmesi, yeni şubenin İstanbul ve vilayetlerdeki İbtidâî Mekteplerine öğretmen yetiştirmesi kararlaştırılmıştır. Rüşdiyelerin üzerindeki mekteplere öğretmen yetiştirmek amacıyla da "Âliye Şûbesi" adıyla bir şube açılması Dâr-ı Şûrâ tarafından kararlaştırılmıştır²⁸. 6 Kasım 1892 (r. 25 Teşrîn-i Evvel 1308) tarihinde Maârif Teşkilâtındaki yeni düzenleme ile merkez vilayet idâdîlerinden bazılarının leylîye (gece eğitime) dönüştürülmüştür²⁹.

9 Şubat 1892 (r. 28 Kânûn-ı Sâni 1307) tarihinde Encümen-i Teftîş ve Muâyene'nin üzerinde doğrudan Maârif Nâzırı'na karşı sorumlu "Tetkîk-i Müellefât Komisyonu" oluşturuldu. Ocak 1893'te (Kânûn-ı Evvel 1308'de) Nezâret Mektupçuluğu emrinde olmak üzere bir İstatistik Şubesi oluşturuldu. 1892'de padişahın cûlus yıldönümü tarihinde, Osmanlı Devleti'nde yaşayan aşiret reis ve ileri gelenleri evlatları için İstanbul'da bir "Aşiret Mektebi" açıldı³⁰.

Osmanlı Devleti'nde yeni açılan mekteplerin giderek artması ve çağın gereklerinin daha iyi uygulanabilmesi gayesiyle Temmuz 1892'de (r. Hazîran 1308'de) geniş bir program ile bir talimatname yayınlandı. Bu talimat ile merkez vilâyet idâdîlerinin 7; sancak idâdîlerinin ise 5 sınıftan oluşturulması kararlaştırıldı. 1895 (r. 1311) yılında Rüşdiye ile İstanbul, kasaba ve şehirlerdeki İbtidâîlerin eğitim süresi 3 seneye indirildi. Köylerdeki Mekteb-i İbtidâîlerin süresi ise 4 sene olarak belirlendi. Bu uygulamanın ardından İbtidâî, Rüşdî ve İdâdî Mektepleri'nde okutulacak kitapların, bazı kişisel uygulamaların önüne geçilebilmesi için, sadece Maârif Nezâreti tarafından seçilmesi kararlaştırılmıştır³¹.

1898 (h. 1316) yılında; 1892-1893 (h. 1310-1311) eğitim-öğretim yılından başlanmak ve her sene sürdürülmek üzere Maârif Nezâreti'nce bir

²⁸ S. M. 1316, s. 31; 1317, s. 32; 1318, s. 32; 1319, s. 13; 1321, s. 24.

²⁹ S. M. 1316, s. 31; 1317, s. 32; 1318, s. 32; 1319, s. 13; 1321, s. 24.

³⁰ S. M. 1316, s. 31; 1317, s. 33; 1318, s. 33; 1319, s. 14; 1321, s. 24.

istatistik uygulanmasına başlanmış, yine aynı sene ilk kez Maârif Salnâmesi çıkartılmıştır³².

1 Eylül 1900 (r. 19 Ağustos 1316) tarihinde İstanbul'da Dârülfünûn'un açılışı yapılmıştır. 1863'ten itibaren üç kez denemesi yapılan ancak 1900'de bir daha kapanmamak üzere açılan bu üniversitenin Ulûm-ı Âliyye-i Dîniyye, Ulûm-ı Riyâziyye ve Edebiyât adlarıyla üç şubeden oluşturulması kararlaştırılmış; müdürlüğüne ise Recâî Efendi atanmıştır³³.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti'nde eğitim sahasında en çok ihtiyaç duyulan ticaret, ziraat ve sanayi alanları idi. 1900 yılından itibaren bu sahalardaki eksikliklerin giderilebilmesi amacıyla, İdâdî Mekteplerinin bazılarında ticaret, ziraat ve sanayi dersleri konulmuştur. Bu tarihlerde Leylî İdâdîlerin 7 senelik eğitimlerine 1 sene; yine Nehârî İdâdîlerin 5 senelik eğitimlerine 1 sene ilave edilmiştir³⁴.

Eserlerin basımına inceledikten sonra ruhsat verme yetkisine sahip olan Encümen-i Teftîş ve Muâyene, 1903 (h. 1321) yılında biri "Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tetkîk Heyeti" diğeri "Teftîş ve Muâyene Heyeti" adlarıyla ikiye ayrılmıştır. Bu iki komisyondan geçen eserleri tekrar inceleme görevi de yeni oluşturulan "Tetkîk-i Müellefât Heyeti"ne verilmiştir³⁵.

1. 3. Tanzîmât'tan 20. Yüzyıl Başına Kadar Maârif Nâzırları

Maârif Salnâmeleri'nde ilk Maârif Nâzırı'nın atanma tarihi olan 17 Mart 1857'den 27 Temmuz 1903 tarihine kadar toplam 36 görevin listesi sunulmaktadır. Bizim araştırma konumuzu kapsayan son 5'i hariç

³¹ S. M. 1316, s. 32; 1317, s. 33; 1318, s. 33; 1319, s. 14; 1321, s. 24-25.

³² S. M. 1316, s. 32; 1317, s. 33; 1318, s. 33; 1319, s. 14; 1321, s. 25.

³³ S. M. 1321, s. 25. Necdet Hayta - Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri**, s. 183.

³⁴ S. M. 1321, s. 25-26.

³⁵ 1903 yılında ihtiyaç sahibi çocukların eğitilmeleri ve bazı faydalı sanayileri öğrenmeleri amacıyla "Dâr'ül-Hayr" adıyla bir mektebin Sultan Bayezid civarındaki Zeynep Hanım Konağı'nda açılmasına karar verilmiştir. Bu Mektebin açılışı II. Abdülhamid'in tahta çıkış tarihine denk getirilmiştir. S. M. 1316, s. 32; 1317, s. 33; 1318, s. 33; 1319, s. 14; 1321, s. 26.

Modernleşme döneminde Osmanlı Devleti'nde Maârif Nâzırlığı görevini yürüten kişiler ve görev tarihleri aşağıda gösterildiği şekildedir³⁶:

Tablo 1: 1857-1891 yılları arası görev yapan Osmanlı Maârif Nazırları

Görev Sırası	Maârif Nâzırı Adı	Göreve Başlama Tarihi	Görevden Ayrılma Tarihi
1	Abdurrahman Sâmi Paşa	17 Mart 1857	25 Kasım 1861
2	Ahmed Kemal Paşa	25 Kasım 1861	19 Kasım 1862
3	Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa	19 Kasım 1862	12 Ocak 1863
4	Nevres Paşa	12 Ocak 1863	13 Mayıs 1863
5	İbrahim Edhem Paşa	13 Mayıs 1863	19 Mart 1865
6	Nevres Paşa (2. kez)	19 Mart 1865	25 Nisan 1865
7	A. Kemal Paşa (2. kez)	25 Nisan 1865	24 Ağustos 1867
8	Abdüllatif Subhi Paşa	24 Ağustos 1867	6 Mart 1868
9	Safvet Paşa	6 Mart 1868	5 Ekim 1871
10	A. Kemal Paşa (3. kez)	5 Ekim 1871	4 Ocak 1872
11	Derviş Paşa	4 Ocak 1872	15 Haziran 1872
12	Ahmed Vefik Paşa	15 Haziran 1872	5 Aralık 1872
13	A. Kemal Paşa (4. kez)	5 Aralık 1872	24 Nisan 1873
14	Cevdet Paşa	24 Nisan 1873	5 Nisan 1874
15	Safvet Paşa (2. kez)	5 Nisan 1874	17 Aralık 1874
16	Ârifî Paşa	17 Aralık 1874	12 Haziran 1875
17	Cevdet Paşa (2. kez)	12 Haziran 1875	30 Kasım 1875
18	Safvet Paşa (3. kez)	30 Kasım 1875	8 Mayıs 1876
19	A. Kemal Paşa (5. kez)	8 Mayıs 1876	17 Mayıs 1876
20	Cevdet Paşa (3. kez)	17 Mayıs 1876	17 Ekim 1876
21	Yusuf Paşa	17 Ekim 1876	1 Şubat 1877
22	M. Tahir Münif Paşa	1 Şubat 1877	9 Kasım 1877
23	A. Kemal Paşa (6. kez)	9 Kasım 1877	11 Ocak 1878
24	A. Vefik Paşa (2. kez)	11 Ocak 1878	4 Şubat 1878
25	A. Subhi Paşa (2. kez)	4 Şubat 1878	18 Nisan 1878
26	M. Tahir Münif Paşa (2.kez)	18 Nisan 1878	12 Eylül 1880
27	Kamil Paşa	12 Eylül 1880	6 Aralık 1881
28	Ali Fuad Bey	6 Aralık 1881	9 Mayıs 1882
29	Mustafa Paşa	9 Mayıs 1882	25 Eylül 1885
30	Mustafa Zihni Paşa (vekil)	25 Eylül 1885	30 Eylül 1885
31	M. Tahir Münif Paşa (3.kez)	30 Eylül 1885	4 Eylül 1891

³⁶ S. M. 1318, s. 33-34; 1319, s. 15-17; 1321, s. 26-29.

Maârif Salnâmeleri'nde adı geçen Maârif Bakanlarının öz geçmişleri de yer almaktadır. Aşağıda 20. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı Devleti'nde Maârif Nâzırlığı yapan kişilerin hayatı ve faaliyetleri hakkında kısaca bilgiler sunulmaktadır:

- *Abdurrahmân Sâmî Paşa*: Mora'nın Traboliçe kasabasından Müderris Şeyh Ahmed Necîb Efendi'nin neslinden olup 1815 (h. 1230) senesinde doğmuştur. Çocukluğu Mısır'da geçmiş olup İbrahim Paşa'nın kâtipliği hizmetlerinde bulunmuştur. 1848 yılında Abbas Paşa'nın Mısır Valiliği sırasında Tırhala Mutasarrıflığına tayin edilerek Mısır'dan ayrılmıştır. 1850'de Müşîriyet rütbesiyle Rumeli Genel Müfettişliği'ne, 1851'de Bosna Valiliğine, yine 1851'de Trabzon Valiliğine atanmıştır. 1855 yılında Meclis-i Tanzimat üyeliğine, 1856'da Edirne Valiliğine, 17 Mart 1857'de Maârif Nazırlığı'na tayin edilmiştir. Bir sene sonra Maârif Nâzırlığı ile birlikte Girit Valiliğine de atanmıştır. Girit'teki başarılarından dolayı "imtiyaz madalyası" almıştır. 25 Kasım 1861 tarihinde Maârif Nâzırlığından ayrılarak, vefat ettiği 1878 yılına kadar, Meclis-i Âyân başta olmak üzere çeşitli meclislerde görev almıştır³⁷.

- *Ahmed Kâmil Paşa*: 1808/1809 (h.1223) yılında İstanbul'da doğmuştur. 1825'te Defterdâr Mektûbî Kalemî'ne girmiş, 1830'da Cerîde Muhâsebesi'ne nakledilmiştir. 1840 yılında Mümeyyiz ve ardından Mektûbî Ser-halîfesi, 1847'de Maârif Nezâreti Muâvini olmuştur. Ocak 1848'de Mektepler Müdürlüğüne atanmış, Temmuz 1848'de Mektepler Nâzırlığı unvanını almıştır. Nisan 1854'te kendi isteğiyle Berlin Sefâretine, 1858'de Tanzimat üyeliğine, 25 Kasım 1861'de Maârif Nâzırlığına atanmıştır. 19 Kasım 1862 tarihine kadar bu görevini yürütmüştür. 25 Nisan 1865-24 Ağustos 1867 tarihleri arası ikinci; 5 Ekim 1871-4 Ocak 1872 tarihleri arası üçüncü; 5 Aralık 1872-24 Nisan 1873 tarihleri arası dördüncü; 8 Mayıs 1876-17 Mayıs 1876

³⁷ Abdurrahman Sâmî Paşa, Maârif Nâzırlığından ayrıldıktan sonra Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Âyân üyelikleri yanı sıra birçok yüksek mecliste görev almıştır. **S. M. 1316**, s. 33-34; **1317**, s. 34; **1318**, s. 37.

tarihleri arası beşinci;, 9 Kasım 1877-11 Ocak 1878 tarihleri arası altıncı kez Maârif Nâzırlığına atanmıştır. 11 Ocak 1878 tarihinden itibaren Meclis-i Âyân üyeliği, Harem-i Hümayûn Masârifât Nâzırlığı görevlerinde bulunan Ahmed Kâmil Paşa, Ocak 1887’de vefat etmiştir³⁸.

- *Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa*: Mısır Valisi İbrahim Paşa’nın ikinci oğludur. 1846 yılında Mısır’dan İstanbul’a gelerek Sadâret Mektûbî Kaleminde görev almıştır. Ekim 1851’de Meclis-i Vâlâ üyeliğine, Aralık 1858’de Tanzîmât üyeliğine atanmıştır. 19 Kasım 1862-12 Ocak 1863 tarihleri arasında Maârif Nâzırlığı görevini yürütmüştür. Maliye ve Adliye Nezâretleri’nde de bulunan Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa, Aralık 1875’te vefat etmiştir³⁹.

- *Nevres Paşa*: Sultan Abdülaziz Han’ın cülusu ile ikinci mâbeynci olan Nevres Paşa iki kez Maârif Nâzırlığı görevini yürütmüştür. Bu görevlerden ilki 12 Ocak 1863-13 Mayıs 1863 tarihlerini, ikincisi ise 19 Mart 1865-25 Nisan 1865 tarihlerini kapsamaktadır. Maârif Nâzırlığı dışında Osmanlı Devleti’nde Mâliye Nazırlığı ve Meclis-i Vâlâ üyeliği görevlerinde de bulunan Nevres Paşa, 19 Kasım 1872’de vefat etmiştir⁴⁰.

- *İbrahim Edhem Paşa*: Avrupa’da eğitim görmüş olan İbrahim Edhem Paşa, Osmanlı Devleti’nde Mirlivâlîğe kadar yükselmiştir. 10 Kasım 1856’da Hâriciye Nâzırı olan İbrahim Edhem Paşa, Maârif Nâzırlığı görevini 13 Mayıs 1863-19 Mart 1865 tarihleri arasında sürdürmüştür. 2 Şubat 1877’de on bir ay sürecek olan sadaret görevine getirilmiştir. 1891 yılında vefat etmiştir⁴¹.

³⁸ Ahmed Kemal Paşa Osmanlı Devleti’nde 1903’e kadar en fazla Maârif Nâzırlığına getirilen şahıstır. Bazıları kısa süreliğine de olsa tam 6 kez bu görevi ifa etmiştir. **S. M. 1316**, s. 35-36; **1317**, s. 35; **1318**, s. 38.

³⁹ **S. M. 1316**, s. 36; **1318**, s. 40.

⁴⁰ **S. M. 1316**, s. 37-38; **1317**, s. 38.

⁴¹ Türkiye’nin ilk çağdaş maden mühendisi kabul edilen İbrahim Edhem Paşa, Osmanlı Devleti’nde Meclis-i Vâlâ üyeliği, Şûrâ-yı Devlet üyeliği, Tırhala Valiliği, Berlin Sefirliği ve Nafia Nazırlığı görevlerini de yürütmüştür. **S. M. 1316**, s. 38-39; **1317**, s. 39-40; **1318**, s. 41-42.

- Abdülatif Subhi Paşa: Sami Paşa'nın büyük oğlu olan Abdülatif Subhi Paşa, 1826 yılında doğmuştur. Genç yaşında Mısır'da eğitim görmüş, askerlikte Miralaylığa kadar yükselmiştir. Maârif Bakanlığı görevinin ilki 24 Ağustos 1867-6 Mart 1868 tarihlerini, ikincisi ise 4 Şubat 1878-18 Nisan 1878 tarihlerini kapsamaktadır. 17 Ocak 1886'da vefat etmiştir⁴².

- *Safvet Paşa*: Kaza Voyvodalığında bulunan Mehmet Ağa'nın oğludur. 1815 yılında İstanbul'da doğmuş olup üç kez Maârif Nâzırlığı görevine getirilmiştir. Birincisi, 6 Mart 1868-5 Ekim 1871; ikincisi 5 Nisan 1874-17 Aralık 1874; üçüncüsü 30 Kasım 1875-8 Mayıs 1876 tarihleri arasındadır. Osmanlı Devleti'nin eğitim programlarının belirlenmesinde önemli bir rolü olan 1869 tarihli Maârif Nizâm-nâmesi onun döneminde çıkarılmıştır. Aralık 1878'de sadârete getirilen Safvet Paşa 7 Kasım 1883'te vefat etmiştir⁴³.

- *Derviş Paşa*: Kimyacı Derviş Mehmet Paşa, Mühendishâne öğretmeni olup Kasım 1848'de Ferikliğe yükseltilmiştir. Sırasıyla Petersburg Sefirliği, Meclis-i Maârif Reisliği, Maârif Müsteşarlığı, Askerî Mektepler Nâzırlığı, Şûrâ-yı Devlet üyeliği, Halep Müşirliği görevlerini yürüttükten sonra 4 Ocak 1872'de Maârif Nâzırı olmuştur. 15 Haziran 1872'de bu görevinden ayrılmıştır. 5 Ocak 1879'da vefat etmiştir⁴⁴.

- Ahmed Vefik Paşa: 3 Temmuz 1823 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. 1831 yılında Mühendishâne Berrî-i Hümayûn'da eğitimlere başlamış, 1834'te okulu terk ederek Reşit Paşa maiyetinde Paris'e gitmiştir. 1836'da Bâb-ı Âlî Tercüme Odası'nda memurluğa başlamıştır. Birçok görevde bulunmakla birlikte belli başlı şu görevlere atanmıştır: 1851'de Tahran Büyükelçiliğine,

⁴² Abdülatif Subhi Paşa, Maârif Nâzırlığı dışında Meclis-i Vâlâ üyeliği, Şûrâ-yı Devlet üyeliği, Yanya Müfettişliği ve Evkâf Nâzırlığı görevlerinde bulunmuştur. **S. M. 1316**, s. 38-39; **1317**, s. 40; **1318**, s. 42.

⁴³ Safvet Paşa, Maârif Nâzırlığı ve Sadrazamlık görevleri dışında Meclis-i Tanzimat üyeliği, Sadaret Müsteşarlığı, Hariciye Nezâreti Vekilliği, Meclis-i Vâlâ Reisliği, Nâfia Nâzırlığı, Hâriciye Nâzırlığı ve Adliye Nâzırlığı görevlerini de yürütmüştür. **S. M. 1316**, s. 38-39; **1318**, s. 43-44.

Ocak 1855'te Meclis-i Vâlâ üyeliğine, ardından Encümen-i Dâniş üyeliğine, 1860'ta Paris Sefirliğine, Kasım 1861'de Evkâf Nezâretine, 1871'de Rûsûmât Emâneti'ne, 25 Ocak 1872'de Sadâret Müsteşarlığına. 15 Haziran 1872'de atandığı ilk Maârif Nâzırlığı 5 Aralık 1872'ye kadar devam etmiştir. 11 Ocak 1878-4 Şubat 1878 tarihleri arasında ikinci kez Maârif Nâzırlığı görevinde bulunmuştur. Bu görevden kendi isteği ile istifa ettikten sonra Hüdavendigâr Valiliği ve Sadrazamlık görevlerinde de bulunan Ahmed Vefik Paşa, 2 Nisan 1891 tarihinde vefat etmiştir⁴⁵.

- Ahmed *Cevdet Paşa*: Hacı İsmail Ağa'nın oğlu olup 1822/1823 (h. 1238) yılında Lofça'da doğmuştur. Lofça'da eğitime başladıktan sonra 1839'da İstanbul'a gelerek Hoca Şakir Efendi'den icazet almıştır. Sırasıyla 1849 yılında Meclis-i Maârif-i Umûmiye üyeliğine, ardından Encümen-i Dâniş üyeliğine, Fuad Paşa ile yazdığı Kavâid-i Osmâniye eserini ve Tarih-i Cevdet'in üçüncü cildini bitirdikten sonra da Süleymâniye rütbesine hak kazandı. 1854'te vakanüvis oldu. Ardından birçok Nâzırlık, Valilik, Müfettişlik ve üst düzey üyeliklerinin yanı sıra üç kez Maârif Nâzırı oldu. Birincisi 24 Nisan 1873-5 Nisan 1874; ikincisi 12 Haziran 1875-30 Kasım 1875; üçüncüsü 17 Mayıs 1876-17 Ekim 1876 tarihlerini kapsamaktadır. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'yi kurarak uzun yıllar başkanlığını yürüttü. Cevdet Paşa, 30 Mayıs 1895 tarihinde vefat etti⁴⁶.

⁴⁴ Maârif Nâzırlığı görevinden sonra Ankara Valiliği'nde bulunmuştur. **S. M. 1316**, s. 42-43; **1318**, s. 45.

⁴⁵ Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devleti'nde çok önemli görevlerde bulunması dolayısıyla birçok nişan ve madalya almıştır. Bunlardan en önemlisi, Sadârete ikinci kez atandığı Kasım 1882'de kendisine "murassa Osmânî nişanı" verilmiştir. **S. M. 1316**, s. 43-45; **1317**, s. 44-45; **1318**, s. 46-47.

⁴⁶ Mecelle'nin mimarı olan A. Cevdet Paşa, yukarıdaki görevleri yanı sıra sırasıyla Galata Mollalığı, Cemiyet-i İlmiye Üyeliği, Rumeli Müfettişliği, Meclis-i Vâlâ üyeliği, Bosna Müfettişliği, Kozan Müfettişliği, Meclis-i Hazâin üyeliği, Divan-ı Ahkam-ı Adliye üyeliği, Halep Valiliği, Bursa Valiliği, Şûrâ-yı Devlet üyeliği, Maraş Valiliği, Evkaf Nazırlığı, Suriye Valiliği, Adliye Nazırlığı, Sadaret Vekâleti görevlerini yürütmüştür. **S. M. 1316**, s. 46-48. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi** (Bundan sonra **B.O.A.** şeklinde kısaltılacaktır.) **Dâhiliye Defterler** (Bundan sonra **DH.SAİDd.** şeklinde kısaltılacaktır.) **Dosya 1, Gömlek 2.** Cevdet Paşa, **Tezâkir (21-39)**, Yay. Haz.: Cavit Baysun, s. 239-240.

- *Ârifî Paşa*: Şekip Paşa'nın oğlu olup 1830 yılında doğmuştur. Divan Kalemi, Viyana Sefareti Kitabeti, Tercüme Kalemi, Âmedî Kalemi gibi kurumlarda görev yaptıktan sonra 4 Ekim 1869'da Hâriciye Müsteşarlığına terfi etmiştir. Ardından İcrâ Reisliği, Hukuk Reisliği, Viyana Sefirliği, Hariciye Müsteşarlığı görevlerinde bulunmuş, 16 Mayıs 1874'te Hâriciye Nâzırı olmuştur. 17 Aralık 1874-12 Haziran 1875 tarihleri arasında Maârif Nâzırı olmuştur. Bu görevinden sonra sırasıyla Adliye Nâzırlığı, Viyana Sefirliği, Hâriciye Nâzırlığı, Paris Sefirliği Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı, Meclis-i Hâss üyeliği görevlerinde bulunmuştur. 6 Aralık 1895'te vefat etmiştir⁴⁷.

- *Yusuf Paşa*: Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî'den neşet ederek Nizâmiye Ruznâmçeciliğine, 11 Ocak 1869'da Evkaf Muhasebeciliğine Haziran 1869'da Nizâmiye Muhâsebeciliğine tayin edilmiştir. Eylül 1871'de Serasker Müsteşarlığına, 26 Kasım 1871'de Maliye Nezâreti'ne atandı. 17 Ekim 1876'da atandığı Maârif Nâzırlığı görevini 1 Şubat 1877'ye kadar sürdürdü. 1880 yılında Trabzon'da görevli iken vefat etti⁴⁸.

- *Mehmet Tahir Münif Paşa*: Münif Efendi, Sultan II. Abdülhamid devrinde özellikle öğretmen yetiştirme problemi ile meşgul olmuş ve Şubat-Kasım 1877, Nisan 1878-Eylül 1880, Eylül 1885-Eylül 1891 tarihleri arasında üç kez Maârif Nâzırlığı görevinde bulunmuştur. Tanzimat döneminde yetişen ileri fikirli bir eğitimcidir⁴⁹. 1830'da doğan Münif Efendi'nin asıl adı Seyyid Mehmed Tahir Münif'tir⁵⁰. Ocak 1851'de Şam Meclis-i Kebîr Kalemi'ne, Şubat 1853'te Tercüme Odası'na girmiş ve burada Fransızca'yı öğrenmiştir. Temmuz 1855'te Berlin Sefareti maiyetinde ikinci katiplik vazifesi ile Berlin'e

⁴⁷ **S. M. 1316**, s. 49-50; **1317**, s. 50-51; **1318**, s. 51-52.

⁴⁸ Yusuf Paşa yukarıda ele alınan görevleri dışında sırasıyla Maliye Nazırlığı, Nafia Reisliği, Orman ve Meâdin Nazırlığı, Defter-i Hakani Nazırlığı, Halep ve Diyarbakır Komiserliği ve Trabzon Valiliği görevlerini yürütmüştür. **S. M. 1316**, s. 51-52; **1317**, s. 52-53.

⁴⁹ Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu**, s. 149. Mahmud Cevat, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı -XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-**, s. 461. **S. M. 1318 (1900)**, s. 35-36; **S. M. 1319 (1901)**, s. 16-17; **S. M. 1321 (1903)**, s. 38-39.

⁵⁰ **B.O.A. DH. SAİDd. Dosya 3, Gömlek 246.**

giderek Berlin Üniversitesinde çeşitli ilimleri tahsil etmiştir. Ağustos 1862'de Bâb-ı Âlî birinci mütercimliğine, Haziran 1867'de Zabtiye Nezâreti Müsteşarlığına, Kasım 1869'da Meclis-i Kebîr-i Maârif Başkanlığına, Ekim 1872'de Tahran Sefirliğine, Kasım 1877'de Ticaret Nezâreti'ne, Mayıs 1896'da Tahran Sefirliğine atanmıştır. Eylül 1897'de İstanbul'a dönen Münif Paşa bu tarihten itibaren herhangi bir görevde bulunmamıştır⁵¹.

- *Kamil Paşa*: Topçu yüzbaşı Salih Ağanın oğlu olup 1832 yılında Kıbrıs'ta doğdu. İlk olarak Kıbrıs ve ardından Mısır'da eğitim aldıktan sonra Ekim 1860'ta Kıbrıs Evkaf Müdürlüğüne atandı. Hayatının sonuna kadar birçok mutasarrıflık ve valilik görevinde bulundu. Bunlardan başlıcaları şunlardı: Trablus Mutasarrıflığı, Suriye Merkez Mutasarrıflığı, Halep Merkez Mutasarrıflığı, Kudüs Mutasarrıflığı, Hersek Mutasarrıflığı, Sakız Mutasarrıflığı, Beyrut Mutasarrıflığı, Kosova Valiliği, Halep Valiliği ve Aydın Valiliği idi. Maârif Nazırlığı görevini ise 12 Eylül 1880-6 Aralık 1881 tarihleri arasında yürüttü⁵².

- *Ali Fuad Bey*: Mehmet Emin Âlî Paşa'nın büyük oğlu olup 19 Aralık 1846 tarihinde doğmuştur. Hâriciye Mektûbî ve Âmedî Kalemelerinden yetişmiştir. Birçok devlet kurumunda katiplik yaptıktan sonra 6 Aralık 1881'de Maârif Nâzırı olmuştur. 9 Mayıs 1882 tarihine kadar sürdürdüğü bu görevin ardından Vergi Emâneti'ne geçmiştir. 29 Temmuz 1885 tarihinde vefat etmiştir⁵³.

⁵¹ Adem Akın, **Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri**, s. 1-2. **a.g.e.**, s. 5-25. **B.O.A. DH. SAİDd. Dosya 3, Gömlek 246. S. M. 1316 (1898)**, s. 52-54; **S. M. 1317 (1899)**, s. 60-62. Münif Efendi'ye ikinci Maârif Nâzırlığı sırasında, 23 Şubat 1880'de, vezâret rütbesi (vezirlik-paşalık rütbesi) verilmiştir. **B.O.A. İrâde Dâhiliye 64845, 64861**.

⁵² Kamil Paşa, birçok madalya ve nişana sahipti. Murassa imtiyaz, murassa Osmânî nişanı, birinci mecîdî nişanı, altın ve gümüş imtiyaz madalyaları, Girit madalyası ve pek çok yabancı devlet nişanına sahipti. **S. M. 1316**, s. 55-57; **1317**, s. 57-58; **1318**, s. 55-56.

⁵³ **S. M. 1316**, s. 57-58; **1317**, s. 58-59; **1318**, s. 56-57. **B.O.A. DH. SAİDd. Dosya 3, Gömlek 90**.

- *Mustafa Paşa*: 1822 yılında doğmuştur. Tanzimat Meclisi Serhalîfeliği, Meclis-i Vâlâ Başkâtipliği, Mabeyn-i Hümâyûn Başkâtipliği, Deâvâ Nazırlığı, Divan-ı Muhakeme-i Maliye Reisliği, Hukuk Reisliği, Sadaret Müsteşarlığı, Ahkâm Müfettişliği, Vergi Eminliği görevlerinde bulunduktan sonra 9 Mayıs 1882'de Maârif Nazırı olmuştur. 25 Eylül 1885'e kadar sürdürdüğü Maârif Nazırlığının ardından Evkaf Nazırı olmuş ve 19 Ocak 1890 tarihinde vefat etmiştir⁵⁴.

- *Mustafa Zihni Paşa*: 1838 yılında İstanbul'da doğmuştur. Mekteb-i Maârif-i Adliye'de okuduktan sonra Hoca İshak Efendi'den ders almıştır. Çeşitli dairelerde Mektupçuluk görevinde bulunduktan sonra Maliye ve Evkaf Nazırlıkları yapmıştır. Münif Paşa'nın yokluğunda 25 Eylül 1885-30 Eylül 1885 tarihleri arasında vekaleten Maârif Nazırlığında bulunmuştur. Ardından Nafia ve Ticaret Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur⁵⁵.

- *Ahmed Zühdü Paşa*: Süvari Binbaşı Hacı Mehmet Rifat Bey'in oğlu olup 3 Şubat 1834 tarihinde doğmuştur. Mekteb-i Maârif-i Adliye'de ve Bayezid Camii'nde eğitimini sürdürmüştür. Haziran 1868'de Osmanlı Bankası Muhasebeciliğine, Eylül 1871'de Maliye Nezâreti Müsteşarlığına, ardından önce Saruhan Sancağı sonra Beyrut Mutasarrıflıklarına, Mart 1874'te Orman ve Meâdin Genel Müdürlüğüne, 1878'de Maliye Nezâretine, Eylül 1885'te Nafia Nezareti'ne atanmıştır. Ahmed Zühdü Paşa biri vekaleten olmak üzere

⁵⁴ **S. M. 1316**, s. 58-59; **1317**, s. 60-61; **1318**, s. 57-58.

⁵⁵ Mustafa Zihni Paşa, murassa Osmânî ve murassa Mecîdî ile imtiyaz nişanının altın ve gümüş madalyalarına sahipti. Bunun yanı sıra kendisinde Girit madalyası ve çeşitli devletlerin verdiği madalyalar bulunmaktaydı. **S. M. 1316**, s. 59-61; **1317**, s. 60-62; **1318**, s. 58-60.

üç kez Maârif Nazırı olmuştur: Birincisi 4 Eylül 1897-6 Mayıs 1901; ikincisi (vekaleten) 6 Mayıs 1901-17 Eylül 1901; üçüncüsü ise 17 Eylül 1901-13 Nisan 1902 tarihleri arasındadır⁵⁶.

⁵⁶ Ahmed Zühdü Paşa, murassa Osmânî ve birinci Mecîdî ile imtiyaz nişanının altın ve gümüş madalyalarına sahipti. Ayrıca bir de altın liyakat madalyası bulunmaktaydı. **S. M. 1316**, s. 59-61; **1317**, s. 60-62; **1318**, s. 58-60. **B.O.A. DH. SAİDd. Dosya 18, Gömlek 1.**

2. BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA İSTANBUL MAÂRİF İDÂRESİ

Osmanlı Devleti'nde Maârif Teşkilâtı'nın başında 1857 yılından itibaren Maârif Nâzırı görev almaktaydı. İlk Maârif Nâzırı 17 Mart 1857 tarihinde bu göreve getirilen Abdurrahman Sâmi Paşa olmuştur. Mâarif Salnâmeleri'nin yayınlandığı 1898-1903 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nde Maârif Nâzırlığı görevini yürütmüş olan isimler ve görev tarihleri şu şekildedir⁵⁷:

Tablo 2: 1891-1903 yılları arası görev yapan Osmanlı Maârif Nazırları

<i>Kaçıncı Bakan Olduğu</i>	<i>Maârif Nâzırının Adı</i>	<i>Göreve Başlama Tarihi</i>	<i>Görevinin Bitimi Tarihi</i>
32	Ahmed Zühdü Paşa	4 Eylül 1891	6 Mayıs 1901
33	Ahmed Zühdü Paşa (vekil)	6 Mayıs 1901	17 Eylül 1901
34	Ahmed Zühdü Paşa (2.kez)	17 Eylül 1901	13 Nisan 1902
35	Celal Beyefendi	13 Nisan 1902	27 Temmuz 1903
36	Mustafa Hâşim Beyefendi	27 Temmuz 1903	-

20. yüzyıl başlarında Maârif İdâresi, nâzır başkanlığında aşağıdaki idari kalemelerden teşekkül etmiştir:

1. Meclis-i Maârif Başkanlığı
2. Muhâsebeci
3. Mektupçu
4. Teftiş ve Muâyene Heyeti Başkanlığı
5. Mekâtib-i İdâdiye İdâresi Müdürlüğü
6. Mekâtib-i Rüşdiye İdâresi Müdürlüğü
7. Mekâtib-i İbtidâiyye İdâresi Müdürlüğü
8. Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Genel Müfettişliği
9. Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyeye Tetkik Heyeti Başkanlığı
10. Evrak Müdürlüğü

Bu bölümde yukarıda isimleri zikredilen Maârif İdâresi Kalemleri ele alınacaktır:

⁵⁷ S. M. 1318, s. 36; 1321, s. 29-31.

2. 1. Meclis-i Kebîr-i Maârif

Osmanlı Devleti'nde maârif teşkilatında önemli bir yeri olan Meclis-i Kebîr-i Maârif'in 1869 tarihli düzenleme ile oluşturulmasına karar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde bugünkü Talim ve Terbiye Kurulu'nun "*eğitim programlarını geliştirerek zamana uygun program ve kitapların hazırlanması, ayrıca kontrolü*" görevini üstlenen Meclis-i Kebîr-i Maârif, Eylül 1869'da (h. Cemâziye'l-âhir 1286) İdârî ve İlmî olmak üzere iki daireden teşekkül etmiştir. İdârî Dâirenin başkanlığına, 1870'te Münif Paşa; İlmî Dâirenin başkanlığına da Mirlivâ Tâhir Paşa atanmıştır⁵⁸.

1869 yılından 1913 yılına kadar üye sayısı sürekli değişen⁵⁹ bu meclisin görevi, İstanbul ve taşrada bulunan bütün eğitim kurumlarının ilmî ve idârî görevlerini incelemektir. Meclis-i Kebîr-i Maârif'e kuruluşundan itibaren birçok kişi başkanlık etmiştir. Ancak 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde kurumun başında hâlâ Ali Haydar Efendi bulunmaktaydı⁶⁰. 1903 yılında 37 kişiden oluşan Meclis-i Kebîr-i Maârif üyeleri ise aşağıdaki isimlerden oluşmaktadır:

Zeynelabidin Bey, Hasîb Efendi, Abdüllatif Bey, İlyas Bey, Hamdi Bey, Selahaddin Bey, Râsih Efendi, Şükrü Efendi, Cemal Efendi, Mehmet Hâlid Efendi, Ahmed Fâiz Efendi, Süleyman Sırrı Efendi, Haydarîzâde İbrahim Edhem Efendi, Rifat Bey, Ziya Bey, Hikmet Bey, Mehmet Hâlid Bey, Mustafa Mahzûmî Bey, Süreyya Bey, Abdülkerim Hâdî Bey, İbrahim Bey, Mahmud Zarîf Bey, Said Efendi, Emrullah Efendi, Sabuncu Efendi, Ahmed Tefvik Bey, Abbas Efendi, Mehmet Galip Efendi, Hulusi Efendi, Mustafa İzzet Efendi, Osman Efendi, Şevki Efendi, Mustafa Efendi, Mehmet Emin Efendi, Edhem

⁵⁸ **S. M. 1321**, s. 22.

⁵⁹ Meclis-i Kebîr-i Maârif'in 1869-1913 yılları arası en az üyeli dönemi 4'er üyesi ile 1878, 1879 ve 1911 yılında olup en fazla üyesi ise 48 kişi ile 1908 yılındadır. **Devlet Salnâmesi** (Bundan böyle **D. S.** şeklinde kısaltılacaktır.) **1295 (1878)**, s. 138; **D. S. 1296 (1879)**, s. 68. **D. S. 1326 (1908)**, s. 524-527.

⁶⁰ Ali Haydar Efendi, Meclis-i Kebîr-i Maârif'in başkanlığını en uzun süre (19 sene 3 gün) yürüten kişidir. **D. S. 1302 (1885)**, s. 386; **D. S. 1322 (1904)**, s. 428. **S. M. 1321 (1903)**, s. 31-32. **B.O.A. İrâde Dâhiliye 73753**.

Efendi, Sıddık Efendi, Yunus Vehbi Efendi. Bu meclisin ayrıca bir başkâtiplik bir de ikinci kâtiplik kadroları bulunmaktaydı⁶¹.

2. 2. Tetkîk-i Müellefât Heyeti

Osmanlı Devleti'nde 9 Şubat 1892 (r. 28 Kânûn-ı Sâni 1307) tarihinde Encümen-i Teftîş ve Muâyene'nin üzerinde doğrudan Maârif Nâzırı'na karşı sorumlu "Tetkîk-i Müellefât Heyeti" oluşturuldu. Meclis-i Kebîr-i Maârif'e ek olabilecek bir komisyon olan ve ilkin 5 üyeden oluşan "*Tetkîk-i Müellefât Komisyonu*" (Eserleri İnceleme Komisyonu), 1892'den 1909'a kadar, varlığını sürdürdü⁶². Komisyon, "Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tetkîk Heyeti" ile "Teftîş ve Muâyene Heyeti"nin inceleyerek basımını uygun buldukları eserleri tekrar incelemekle görevli idi. 20. yüzyıl başlarında bu komisyonun başkanlığını bizzat Maârif Nâzırı yapmıştır.

Haftada iki kez Maârif Nâzırı Mustafa Hâşim Bey idaresinde toplanan Tetkîk-i Müellefât Komisyonu'nun 4 üyesi, 1 Başkâtibi ve 2 kâtibi bulunmaktaydı. Bu komisyonun üyeleri şunlardı:

1. Mekteb-i Sultânî Müdürü Abdurrahman Efendi
2. Meclis-i Maârif Üyesi Râsih Efendi
3. Meclis-i Maârif Üyesi Cemal Efendi
4. Mekâtib-i Rüşdiye İdâresi Müdürü Celal Bey⁶³.

⁶¹ 1899-1902 yılları arasında Meclis-i Kebîr-i Maârif'in Başkâtibi Halil Edip Bey, ikinci katibi Ahmed Zühdü Efendi iken 1903 senesine gelindiğinde Başkâtibi Emin Bey, İkinci Kâtibi ise yine Ahmed Zühdü Bey idi. **S. M. 1317**, s. 518-539; **1318**, s. 534-535; **1321**, s. 32-33. 1900 Senesinde "Meclis-i Maârif" üyelerinin sayısı 25, 1901 Senesinde 28, 1902 Senesinde ise 33'tür. **D.S. 1318 (1900)**, s. 332-333. **S. M. 1318 (1900)**, s. 522-523. **D. S. 1319 (1901)**, s. 370-371. **S. M. 1319 (1901)**, s. 32. **D. S. 1320 (1902)**, s. 384-387.

⁶² **D. S. 1313 (1895)**, s. 438.

⁶³ 1903 senesine gelindiğinde Tetkîk-i Müellefât Heyeti'nin Başkâtibi Mehmet Davut Efendi, Katipleri ise Mehmet Ali ve Safvet Beyler idi. **S. M. 1321**, s. 33.

2. 3. Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tetkîk Heyeti

Bu heyet, Encümen-i Teftîş ve Muâyene'nin kaldırılması ile oluşturulan iki şubeden birisi olmuştur Eserlerin basımına inceledikten sonra ruhsat verme yetkisine sahip olan Encümen-i Teftîş ve Muâyene, 1903 (h. 1321) yılında biri "Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tetkîk Heyeti" diğeri "Teftîş ve Muâyene Heyeti" adlarıyla ikiye ayrılmıştır⁶⁴.

Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tetkîk Heyeti, ilk kez kendisine sunulan eserler hakkında görüş bildirir ve bu eserler Tetkîk-i Müellefât Heyeti'ne tekrar incelenmek üzere sunulurdu. Süleyman Sırrı Efendi başkanlığında 4 üye ve 2 kâtipten teşekkül ettirilmişti. Kurulduğu yıl olan 1903 senesinde Abdülkâdir Nuri Efendi, Ahmed Kâmil Efendi, Ahmed Tevfik Efendi ve Mehmet Esat Efendi üyelik görevlerini yürütmekteydiler⁶⁵.

2. 4. Teftîş ve Muâyene Heyeti

Meclis-i Kebîr-i Maârif'in görevlerinin bir kısmını icra edebilecek olan diğeri bir kurum da 31 Aralık 1881'de oluşturulan ve ilk etapta Ahmet Hamdi Efendi başkanlığında, 9 üyeliği ile 6 kâtipliği bulunan "*Encümen-i Teftîş ve Muâyene Dâiresi*"dir. Bu heyetin vazifesi, Osmanlı Devleti'nde basılacak Türkçe, Rumca, Farsça, Arapça, Bulgarca, Ermenice kitap ve broşürlerle meşgul olmak, yabancı devletlerden gelen kitapları gümrüklerde kontrol etmek ve bütün okulları teftiş etmektir⁶⁶.

1903 (h. 1321) yılında eserlerin basımına inceledikten sonra ruhsat verme yetkisine sahip olan Encümen-i Teftîş ve Muâyene'nin kaldırılması ile "Teftîş ve Muâyene Heyeti" kuruldu. Burada ve "Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye

⁶⁴ S. M. 1321, s. 26.

⁶⁵ 1903 senesinde Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tetkîk Heyeti'nin kâtipleri Ali Bey ve Mehmet İhsan Efendi idi. S. M. 1321, s. 34.

⁶⁶ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 32. B.O.A. Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî 1568/1. Yıldız PRK. Maârif 3/51, 3/55, 3/64, 4/10. B.O.A. Yıldız Mütenevvia 57/5.

Tetkîk Heyeti”nde incelenerek olumlu görüşler belirtilen eserler, tekrar incelemek üzere “Tetkîk-i Mûellefât Heyeti”ne verilirdi⁶⁷.

Bu kurulun görev ve yetkileri oldukça fazla idi. Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tetkîk Heyeti’nin incelemesi dışında kalan hemen hemen bütün eserler bu kurulda görüşülürdü. Osmanlı Devleti’nde basılacak bütün kitaplar, risaleler ile çeşitli fennî ve edebî evrak, siyaset dışı yazılar, resim levhaları, madalya ve armalar, yabancı ülkelerden gelen ve güvenliklerinden emin olunamayan eserler Tetkîk ve Muâyene Heyeti tarafından incelenirdi. Bu görevlerinin yanı sıra bütün kütüphaneleri teftiş ederek eski eserleri koruma sorumluluğu da vardı⁶⁸.

Teftîş ve Muâyene Heyeti, 20. yüzyıl başlarında, Hacı Zihni Efendi başkanlığında 30 üyeden oluşmaktaydı ki, bunlar:

Vehbi Bey, Geylânîzâde Seyfeddin Bey, Abdühâlik Midhat Bey, Ali Fehmi Bey, Vaporidi Efendi, Mahzûmî Paşa, Mustafa Reşid Bey, Ahmed Halil Şahab Bey, Halid Bey, Zühdü Bey, İbrahim Edhem Bey, Yasef Efendi, Hafız Emin Efendi, Hüseyin Efendi, Tevfik Dâniş Bey, Ali Nusret Efendi, Yusuf Hüsnü Efendi, Yorgaki Efendi, İlyas Şâkî Efendi, Şâkir Efendi, Cafer Efendi, Seyyid Abdülzâde Tahir Efendi, Vâfir Bey, İsmail Hakkı Efendi, Kalavasi Efendi, İshak Efendi, Ferid Bey, Süleyman Efendi, Fuad Arslan Bey, Mahmud Zeki Bey’dir. Teftîş ve Muâyene Komisyonu’ndaki 30 üyeden 4’ü gayrimüslimdi⁶⁹.

Belirtilen üyelerin dışında Teftîş ve Muâyene Heyeti’nde 10 adet muâyene memuru da görev yapmaktaydı. Bu memurlar Türkçe, Arapça, Ermenice, Rumca ve Bulgarca bilen dil uzmanlarından seçilmiştir⁷⁰.

⁶⁷ S. M. 1321, s. 26, 34.

⁶⁸ S. M. 1318, s. 526-527; 1321, s. 34.

⁶⁹ S. M. 1318, s. 528; 1321, s. 35.

⁷⁰ 1903 yılında Muâyene memurları şu isimlerden oluşmaktaydı: Türkçe Muâyene: Ziya Bey, Ahmed Hilmi Efendi, Râşid Efendi; Arapça Muâyene: Safâ Bey; Rumca Muâyene: Sâlih Arif Bey, Ermenice Muâyene: Süreyya Bey, Muhtar Efendi, Mikâil Efendi; Bulgarca Muâyene: Halil Efendi; Diğer Diller Muâyene: Necib Efendi. S. M. 1321, s. 36.

2. 5. Mektûbî Kalemi (Sicil Şubesi ve İstatistik Kalemi)

Mektûbî Kalemi, Maârif Nezâreti'nden Bâb-ı Âlî'ye, Maârif Dâireleri'ne, Vilâyet ve Sancak Maârif Müdürleri'ne, Kâimmakâmlara, Maârif Muhâsebe Müdürleri ile Maârif Komisyonları başkanlarına yazılan bütün tezkere ve yazılar ayrıca telgrafnâmelerin hazırlanması, yazıya geçirilmesinden sorumlu idi⁷¹.

1903 senesine gelindiğinde bu kalemin müdürlüğünü Reşid Bey yürütmekteydi. Bu tarihte Kalemin Müdürlük kadrosu yanı sıra 24 görevlisi daha bulunmaktaydı. Bunlar: 1 Mümeyyiz-i Evveli, 1 Mümeyyiz-i Sânî'si, 2 Mümeyyizi, 3 birinci sınıf, 4 ikinci sınıf, 9 üçüncü sınıf, 4 de dördüncü sınıf⁷².

Maârif Teşkilâtındaki Sicill-i Ahvâl Şubesi ile İstatistik Kalemi de Mektûbî Kalemin'de yer almaktaydı. Sicil Şubesi diğer iki kalemden sonra, 1882 yılında, kurulmuştur⁷³.

Sicill-i Ahvâl Şubesi, emeklilik hakkına sahip olan (kadrolu) bütün maârif memur ve çalışanlarının tercümeihâllerini kaydederek gerekenlerinin öz geçmişlerini Umûm Sicill-i Ahvâl İdâresi'ne göndermekle yükümlü idi. Memurların ve çalışanların görev değişiklikleri, terfileri, ödüllendirilmeleri ve görevden alınmaları burada özgeçmişlerine kaydedilirdi. Maârif çalışanlarının hizmet defterlerini hazırlamak da görevleri arasında idi. XX. yüzyıl başlarında bu şubede 1 Başkâtip ve 3 Kâtip görev yapmaktaydı⁷⁴.

İstatistik Kalemi ise Osmanlı Devleti'nde bulunan bütün sivil ve ilmî mekteplere ait bilgileri her sene toparlayarak istatistik cetvelleri çıkartırdı. Her sene çıkartılan istatistikleri bir önceki sene ile kıyaslayarak aralarındaki

⁷¹ **S. M. 1318**, s. 529; **1321**, s. 36-37.

⁷² Mümeyyiz: Evrakları seçip ayıran kişi. Mektûbî Kalemi'nin Mümeyyiz-i Evveli Numan Efendi, Mümeyyiz-i Sânî'si ise Aziz Bey olup her ikisi de "Ülâ sâni'si" rütbesini taşımaktaydılar. **S. M. 1321**, s. 36-37.

⁷³ **S. M. 1318**, s. 530-531; **1321**, s. 23.

⁷⁴ Bu tarihlerde Sicil Şubesi'nin Başkâtibi Hacı Nuri Bey, diğer katipleri ise Kâzım, Şerefeddin ve Câbir Beyler idi. **S. M. 1321**, s. 37.

farkları ortaya koyar ve durumu Maârif Nezâreti'ne iletirdi. Bu kalemin bir Başkâtibi ile 2 adet kâtibi bulunmaktaydı⁷⁵.

2. 6. Muhâsebe Kalemi

Muhâsebe Kalemi, devletteki eğitim gelirlerinin tahsil edilmesi, maaş ve çeşitli masrafların usul ve nizamlara göre ödenmesi, bunların günü gününe defterlere kaydedilmesi ile yükümlü idi. Bu kalemde, görevinin yoğunluğu ve titizliği nedeniyle memur sayısının çok fazla olduğu görülmektedir.

20. yüzyıl başlarında Vahyî Bey'in müdürlüğünü sürdürdüğü bu kalemde 45 görevden bazıları şunlardır⁷⁶:

- 1 Maaşlar ve Merkezi Giderler Masası Mümeyyizliği
- 1 Mümeyyizlik
- 2 Mümeyyiz Yardımcılığı
- 3 Kâtiplik
- 5 Kâtip Yardımcılığı
- 5 Mübeyyizlik (Müsveddeleri beyaza çeken Kalem Katipliği)
- 1 Sandık Masa Mümeyyizi
- 1 Merkezi Olaylar Şubesi Masası Mümeyyizliği
- 1 Risâleler Kâtibi
- 3 Müsevvidlik (Müsvedde Hazırlayan)
- 1 Merkezi Şubeler Müsevvidliği
- 1 Vezne Yevmiye Kâtipliği
- 1 Kitap Ambarı ve Sevkiyât Kâtipliği
- 1 Defter-i Kebîr-i Umûmî Kâtipliği
- 1 Mahzen-i Evrâk Memûrluğu
- 1 Taşra Maaşları ve Giderleri Masası Mümeyyizliği
- 4 Mukayyidlik (Kaydedicilik)

⁷⁵ XX. Yüzyıl başlarında İstatistik Kalemi'nin Başkâtibi Osman Bey, diğer katipleri ise Halis ve Faik Beyler idi. **S. M. 1321**, s. 38.

⁷⁶ **S. M. 1316**, s. 488-490; **1318**, s. 532-535; **1321**, s. 39-40.

- 1 Aylık Cetvelleri Kayıt Masası Mümeyyizliği
- 1 Tetkîk Mümeyyizliği
- 1 Vakıf Medreseleri Mümeyyizliği
- 1 Başveznedarlık
- 1 Tahsil Memurluğu
- 1 Veznedar Yevmiye Kâtipliği

2. 7. Mekâtib-i İdâdiyye İdâresi

İdâdî Mekteplerdeki memur, muallim ve müstahdemlerin kayıtlarını tutarak bunların düzen ve terfilerini Maârif Nezâreti'ne arz etmekle görevli idi. Bunun yanı sıra bütün İdâdî Mekteplerin vukuat cetvellerini incelerdi. İdâdî çalışanlarının kanun ve nizamlara uygun hareket edip etmediklerini kontrol etmek de görevleri arasında idi⁷⁷.

İdâdî Mektepler idaresi; 1 başkâtip, 1 başkâtip yardımcısı, 6 kâtip, 1 mukayyid ve 1 idâdî mektepler müfettişinden ibaretti. 20. yüzyıl başlarında Başkâtiplik görevini Cemâleddin Bey, Başkâtip Yardımcılığını Besîm Bey, Müfettişlik görevini ise Abdi Kâmil Bey yürütmekteydi⁷⁸.

2. 8. Mekâtib-i Rüşdiyye İdâresi

Rüşdiyye Mekteplerindeki memur, muallim ve müstahdemlerin kayıtlarını tutarak bunların düzen ve terfilerini Maârif Nezâreti'ne arz etmekle görevli idi. Bunun yanı sıra Rüşdiyye Mekteplerinden gönderilen devama ve eğitime dair cetvelleri incelerdi. Rüşdiyye çalışanlarının kanun ve nizamlara uygun hareket edip etmediklerini kontrol etmek de görevleri arasında idi. Ayrıca kız ve erkek rüşdiyelerin geliştirilmesine yönelik alınması gereken tedbirleri bizzat Maârif Nezâreti'ne arz ederdi⁷⁹.

⁷⁷ S.M. 1318, s. 537.

⁷⁸ S. M. 1321, s. 41.

⁷⁹ S.M. 1318, s. 539.

Rüşdiye Mektepleri idaresi; 1 başkâtip, 1 ikinci kâtip, 7 kâtip, 1 erkek ve kız mektepler müfettişi, 2 erkek mektepler müfettişi ile 2 kız mektepler müfettişi'nden ibaretti. 20. yüzyıl başlarında başkâtiplik görevini Osman Efendi, ikinci kâtiplik görevini ise Hacı Sâim Efendi yürütmekteydi⁸⁰.

2. 9. Mekâtib-i İbtidâiyye İdâresi

Bu idare, Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesine dayanarak, Osmanlı Devleti'nde mevcut İbtidâî Mekteplerin kalitesinin artırılması ve sayılarının çoğaltılması ile görevli idi. Ayrıca İbtidâî Mekteplerdeki eğitim-öğretim heyetini de seçme yetkisi verilmişti.

İbtidâî Mektepleri idaresi; 1 Başkâtip, 1 Mümeyyiz, 5 Kâtip, 5 İbtidâî Mektepler Müfettişi, 1 Kız İbtidâî Mektepleri Müfettişi ile 1 Erkek İbtidâî Mektepleri Müfettişi'nden ibaretti. 20. yüzyıl başlarında Başkâtiplik görevini Mehmet Bedreddin Bey, Mümeyyizlik görevini ise Yahya Efendi yürütmekteydi⁸¹.

2. 10. Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği İdâresi

Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepler Müfettişliği'nin görevi, İstanbul ve diğer bölgelerdeki gayrimüslim ve ecnebi mekteplerin sürekli teftişi idi. Bu cümleden olarak, bu okullarda yazılı ya da sözlü eğitimlerin program dışı yürütülmemesini sağlamaktı. Ayrıca memlekette açılacak ecnebi ve gayrimüslim okullarına ruhsatnâme vermek ve ruhsatsız okulların açılmasını engellemekti. Bu okullardaki imtihanların yürütülmesi de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepler Müfettişliği'nin görevleri arasında idi⁸².

⁸⁰ Bu tarihlerde Erkek Rüşdiye Mektepleri Müfettişleri, Hulusi ve Abbas Efendi; Kız ve Erkek Rüşdiye Mektepleri Müfettişi Hacı İbrahim Efendi; Kız Rüşdiye Mektepleri Müfettişleri ise Selim ve Halil Efendiler idi. **S. M. 1318**, s. 540. **1321**, s. 42.

⁸¹ 1903 yılında İbtidâiyye Mektepleri Müfettişleri, Agah, Nigâhî, Hakkı, Mustafa ve Hüseyin Hüsnü Efendiler; Erkek İbtidâiyye Mektepleri Müfettişi Ali Efendi; Kız İbtidâiyye Mektepleri Müfettişi ise Halil Efendi idi. **S. M. 1321**, s. 43.

⁸² **S.M. 1318**, s. 535.

Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepler Müfettişliği'nin idaresi; 1 Başkâtip, 1 Mümeyyiz, 1 Müsevvid ve Mukayyid, 1 Mübeyyiz, 1 Genel Müfettiş, 2 Ecnebiyye Müfettişi, 1 Ermeni Mektepleri Müfettişi, 1 Bulgar Mektepleri Müfettişi, 1 Teftiş Memuru'ndan ibaretti. 20. yüzyıl başlarında Başkâtiplik görevini Şükrü Bey, Mümeyyizlik görevini ise Şevket Bey yürütmekteydi⁸³.

2. 11. Evrak Kalemi

Evrak Odası, Maârif Nezâreti'ne ulaşan ya da Maârif Nezâreti'nden Bâb-ı Âlî'ye ve maârif idareleri ile diğer dairelere gönderilen bütün tezkere, yazışma ve telgrafnâmeleri dosya usulüne göre kaydederek saklamakla yükümlü idi⁸⁴.

Bu kalemin 1 Birinci Mümeyyizi, 1 İkinci Mümeyyizi, 1 Mümeyyiz Yardımcısı, 1 Baş mukayyidi ve 10 mukayyidi görev yapmaktaydı.

Maârif Teşkilâtında ayrıca Meclis-i Maârif Kalemi de bulunmaktaydı ki, 20. yy. başlarında 1 Müdür, 1 Müdür Yardımcısı, 1 Anadolu Masası Mümeyyizi, 1 Arabistan Masası Mümeyyizi, 1 Rumeli Masası Mümeyyizi, 1 İstanbul Masası Mümeyyizi, 1 Müstediyyât Masası Mümeyyizi, 1 Baş mukayyidi, 11 kâtibi görev yapmaktaydı⁸⁵.

2. 12. Mekâtib-i Âliyye ve Husûsiyye Müfettişliği

Yüksek mektepler hakkında bizzat ya da dolaylı ortaya çıkacak tahkikat ve müşahedelerin neticeleri ile Maârif Nezâreti ve Meclis-i Kebîr-i Maârif'ten sunulan tebligat üzerine yapılan tahkikatın neticelerini Nezârete müzekkereler şeklinde takdim etmekle görevli idi. Meclis-i Kebîr-i Maârif'ten

⁸³ 1903'te Evrak Kalemi Birinci Mümeyyizi İhsan Bey, İkinci Mümeyyizi Tahsin Bey idi. **S. M. 1321**, s. 44-45.

⁸⁴ **S.M. 1318**, s. 536.

⁸⁵ **S. M. 1321**, s. 43-44. 1898 yılında bu kalemde görevli sayısı daha azdı. **S.M. 1316**, s. 491.

havale olunan evrak üzerine incelemeleri başlatmak ve yüksek mekteplere ait uygulamaları kontrol etmek sorumlulukları arasında idi⁸⁶.

1898-1903 yılları arasında Mekâtib-i Âliyye ve Husûsiye Genel Müfettişliği görevini Mehmet Ziyaeddin Bey yürütmekte idi. Onun yardımcılığını Müfettiş Mahmud Bey ve Müfettiş Tahsin Efendi icra ediyordu. Ayrıca 6 adet Tahkik memuru bulunmaktaydı⁸⁷.

⁸⁶ S. M. 1318, s. 547; 1321, s. 46.

⁸⁷ S.M. 1316, s. 494. 1318, s. 547; 1321, s. 47.

3. BÖLÜM

20. YÜZYIL BAŞLARINDA İSTANBUL MEKTEPLERİ

3. 1. Yüksek Mektepler

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Osmanlı devletinde yüksek mektep olarak en başta gelenler Dârülfünûn, Mülkiye Mektebi, Mülki Tıbbiye Mektebi, Hukuk Mektebi, Sanâyi-i Nefîse Mektebi, Hamîdiye Ticâret Mektebi, Dârülmualimîn ve Dârülmualimât idi. Aşağıda adı geçen yüksek mekteplerin 20. yüzyıl başındaki durumu ve yapısı hakkında bilgiler sunulacaktır:

3. 1. 1. Dârülfünûn-ı Şâhâne

Osmanlı Devleti'nde uzun çabalar sonucu 1900'de açılmış olan ilk üniversite (dârülfünûn) üç şubeden oluşturulmuştur. Bunlar Ulûm-ı Aliyye-i Dîniyye, Fünûn ve Edebiyat Şubeleridir⁸⁸.

20. yüzyıl başlarında, Dîni İlimler Şubesi'nin eğitim-öğretim süresi 4 sene idi. Bu şubeye her sene 30 öğrenci alınmaktaydı ki bu tarihlerde hepsi Müslüman toplam 80-85 öğrenci eğitime devam etmekteydi. 7 asıl 3 yardımcı olmak üzere toplam 10 hocanın ders verdiği bu şubede verilen dersler ile haftalık saatleri aşağıdaki tabloda gösterildiği üzeredir⁸⁹.

Tablo 3: Dârülfünûn Dînî İlimler Şubesi Haftalık Ders Saatleri

Ders Adı	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
Tefsir	3	3	3	3
Hadis ve Usûl-i Hadis	2	2	2	2
Fıkıh İlmi	2	2	2	2
Fıkıh Usûlü	2	2	2	2
Kelam İlmi	2	2	2	2
İslam Dini Tarihi	2	1	1	1
Toplam Saat	13	12	12	12

⁸⁸ Mümtaz Turhan, Dârülfünûn'un açılmasının nedenlerinden biri olarak Müslüman Türklerin Avrupa'ya gitmelerinin engellemek istenmesini gösterir. Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, s. 168. Dârülfünûn'un kuruluşu ve gelişimi hakkında bkz.: Birsil Cemil, **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 1943.

⁸⁹ İslam Dini Tarihi dersinde İslam ulemaları, menkıbeleri ve eski eserlerle ilgili bilgiler de sunulmakta idi. **S. M. 1321**, s. 66, 71.

Fünûn şubesinde eğitim-öğretim süresi 3 sene idi ve her sene 20 talebe alınır. Bu tarihlerde 60 Müslüman, 5 gayrimüslim toplam 65 civarında öğrenci bulunmaktaydı. Bu şube, ikinci seneden itibaren “Riyâziye” ve “Fünûn” adlarıyla iki kısma ayrılırdı. 13 asıl 3 yardımcı hoca ile yürütölmekte olan bu şubedeki ders programı şöyle idi⁹⁰:

Tablo 4: *Dârülfünûn’da Fünûn Şubesi Haftalık Ders Programı*

Ders Adı	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf
Hey’et İlmi (Riyâziyye ve Tabîiyye)	0	2	2
Hesâb	0	2	2
Hesâb İhtimâli	0	0	1
Mekanik Fenni	0	2	2
Arazi Taksimi	0	0	1
Uzvî Kimyâ	0	2	0
Madenî Kimyâ	2	0	0
Tecrübî ve Riyâzî Fizik	2	2	2
Cebr-i Âlâ ve Müsellesât-ı Küreviye	3	0	0
Hendese-i Tahlîliyye	3	0	0
Hayâtî Kimyâ	0	0	2
Hayvânât İlmi	0	0	2
Nebâtât İlmi	0	0	2
Madenler İlmi ve Tabakâtü’l-arz	0	0	2
Toplam	10	10	10 – 10

Tabloda Riyâziye ve Fünûn kısımları 1. ve 2. sınıfta aynı dersleri almakla birlikte 3. sınıfta tek ortak dersleri Riyâzî Fizik dersidir. 3. Sınıfta koyu gösterilen yerler Riyâziye, italik gösterilen yerler ise Fünûn Kısmı’na ait derslerdir.

Dârülfünûn’un bir diğér şubesi olan Edebiyat kısmında eğitim-öğretim süresi 2 sene idi ve her sene bölüme 25 talebe alınır. Bu tarihlerde 50-55 Müslüman öğrenci şubeye devam etmekte idi. 9 asıl 2 yardımcı hocanın ders verdiğı şubedeki dersler ve saatleri şöyle idi⁹¹:

⁹⁰ S. M. 1321, s. 67, 72.

⁹¹ Toplam saatlerde birer saat eksik olup Tabloda düzeltilmiş şekliyle gösterilmiştir. S. M. 1321, s. 67, 73.

Tablo 5: *Dârülfünûn Edebiyat Şubesi Haftalık Ders Programı*

Ders Adı	1. Sınıf	2. Sınıf
Mantık ve Ahlak	2	2
Osmanlı Edebiyatı	1	1
Arap ve Fars Edebiyatı	2	2
Fransız Edebiyatı	3	2
Osmanlı ve Devletler Tarihi	3	2
Genel Coğrafya, Osmanlı Coğrafyası ve Etnoğrafya	2	2
Eski Eserler İlmi	1	1
Tedrîs ve Terbiye Usulü	0	1
Toplam	14	13

20. yüzyıl başlarında Dârülfünûn ile Mekteb-i Mülkiye'nin idâri heyeti aynıdır. İdari heyetin başında Darülfünûn ve Mekteb-i Mülkiye Müdürü unvanıyla Hacı Recâi Efendi bulunmaktadır⁹².

3. 1. 2. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne

1859 yılında devlet memurlarının eğitim için açılan Mekteb-i Mülkiye, 1861'de 33 öğrenci mezun verirken, 1885 yılına gelindiğinde 295'i yatılı olmak üzere 395 öğrenciye sahipti⁹³. 1900'lere gelindiğinde Mekteb-i Mülkiye'de Haftalık olarak 1. sınıfta 25, 2. sınıfta 25, 3. sınıfta 24 saat ders verilmekteydi. Ortalama 30 asıl 15 yardımcı eğitim kadrosu ile son derece şöhretli hocalar bu mektepte görev yapmıştı. Abdurrahman Şeref, Hacı Zihni Efendi, Hasan Tahsin Bey bunlardan birkaçıdır. Bu tarihlerde Kalavasi ve Haraftidi adlı gayrimüslim hocalar da mektebin eğitimcileri arasında idi. Mektepte verilen dersler ve saatleri (saatler parantez içinde gösterilmektedir) şu şekildedir:

1. Sene: Kelam, Tefsir ve Hadis (3), Fıkıh (2), Mecelle (1), Ahlak (1), Resmî Kitâbet ve Belâgat (2), Osmanlı Tarihi (1), Coğrafya ve İstatistik (1), Maliye Usûlü (2), Servet İlmi (1), Devletler Hukuku (1), İdâre Usûlü (1), Arâzi

⁹²Dini İlimler ve Fünûn Şubelerine bakan Müdür Muavini Ali Nazîmâ Bey; Edebiyat Şubesi Müdür Muâvinliğine bakan kişi ise Mahmûd Zarîf Bey idi. **S. M. 1321**, s. 70.

⁹³Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 179.

Kanunu (1), Fransızca (4), Tercüme Usûlü (1), Hüsnühat (1), Elsine-i Erbaa (2).

2. Sene: Kelam, Tefsir ve Hadis (3), Fıkıh (2), Ahlak (1), Resmî Kitâbet ve Belâgat (2), Osmanlı Tarihi (1), Maliye Usûlü (2), Servet İlmi (1), Ticâret Hukuku (1), Devletler Hukuku (1), Cezâ Hukuku (1), İdâre Usûlü (1), Mecelle (1), Fransızca (4), Tercüme Usûlü (1), Hüsnühat (1), Elsine-i Erbaa (2).

3. Sene: Kelam, Tefsir ve Hadis (3), Fıkıh (2), Mecelle (1), Resmî Kitâbet ve Belâgat (1), Osmanlı Tarihi (1), Maliye Usûlü (2), Servet İlmi (1), Devletler Hukuku (1), Hukuk Muhâkeme Usûlü (1), Cezâ Muhâkeme Usûlü (1), İdâre Usûlü (1), Fransızca (4), Tercüme Usûlü (1), Hüsnühat (1), Elsine-i Erbaa (2)⁹⁴.

Ders programlarında dikkat çeken hususlar, senelere göre ders adları ve saatlerinin fazla değişiklik göstermemesi ve Fransızca eğitime ağırlık verilmesidir. 1900 yılına gelindiğinde Mülkiye Mektebi'nden mezun olanların sayısı 816'yı bulmuştur ve bunların isimleri Maârif Salnâmelerinde sunulmaktadır. Bu tarihte ise 135 Müslüman, 6 Gayrimüslim olmak üzere toplam 141 öğrenci de halihazırda eğitime devam etmekte idi⁹⁵.

3. 1. 3. Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye

1867 (h. 1284) yılında açılmış olan Mülki Tıbbiye, 20. yüzyıl başlarında Tıp ve Eczâcî sınıflarından oluşmaktaydı. Tıp kısmının eğitim süresi 6, Eczâcî kısmının ise 3 sene idi. Tıp kısmına girebilmek için Osmanlı vatandaşı ve idâdî mektep mezunu olma şartları vardı. Buna karşın Eczacı kısmına öğrenci olabilmek için idadi mezunu olma şartı aranmazdı. Bu mektep

⁹⁴ Yukarıda verilen üç senelik eğitimin dışında bir de Özel Sınıf bulunmaktadır. Bu sınıf Aşiret Mektebinde eğitimlerini tamamlayarak Mekteb-i Mülkiye'ye geçenlerden oluşmaktadır. Bu sınıfta bir seneliğine haftalık 21 saatlik bir program uygulanmakta idi. **S. M. 1316**, s. 75; **1317**, s. 75; **1318**, s. 75; **1321**, s. 68-69.

⁹⁵ 1317 yılında mezun olan 42 Mekteb-i Mülkiye öğrencisinden Yenişehirli İsmail Hakkı Efendi'nin altın maârif; Manisalı Mehmet Esat ile Selanikli Abdullah Cemal'in de gümüş maârif madalyaları bulunmaktaydı. 1318 yılında mezun olan 34 talebeden Lazikiyeli Mehmet Sabri Efendi'nin altın maârif; İstanbullu Mehmet Niyâzi'nin gümüş maârif; Yanyalı Samuel Efendinin ise gümüş sanâyi madalyaları bulunmakta idi. **S. M. 1321**, s. 74-76

öğrencileri senede iki kez Özel bir kez de Genel İmtihândan geçirilirdi. Tabib öğrenciler beşinci seneden itibaren dört doktora imtihanı geçirirlerdi. Bunların son imtihanları nazarî ve ameli olmak üzere hasta başında gerçekleştirdi. Eczâcı sınıfı öğrencileri de üçüncü sınıftan itibaren iki doktora imtihanı ile mükellef tutulur, bunların da son imtihanları amelî olarak gerçekleştirdi. Bu mektepten mezun olan doktor ve eczâcılar, vilâyet belediye tabiplikleri ile eczacılıklarında görev alırlardı⁹⁶.

Kuruluşundan itibaren Mülki Tıbbiye'de oldukça zengin bir eğitim kadrosu bulunmuştur. Mektep, 1900'lerde 9 yönetici kadrosu, 35 muallimi ve 20 muallim yardımcısı ile eğitimlerini sürdürmüştür. Eğitici kadronun büyük bir kısmı askerî doktorlardan oluşmaktadır ki Feyzi Paşa, Mustafa Münif Paşa ve Derviş Paşa bunlardan bazılarıdır⁹⁷.

1900-1901 tarihlerinde Mülki Tıbbiye'ye devam eden 925 talebenin 566'sı Müslüman, 359'u Gayrimüslim idi. 1900 yılına kadar Mektepten mezun olanların adedi şu şekildedir: 677 adet Doktor, 628 adet Eczâcı olmak üzere toplam 1305 kişi⁹⁸.

Mülki Tıbbiye'nin ders programları aşağıda sunulduğu şekilde idi⁹⁹:

- Tıp Sınıfı Ders Programı:

1. Tıp Sınıfı: Fıkıh, Ahlak, Hikmet-i Tabîyye, Gayr-i Uzvî Kimyâ, Arz ve Madenler İlmi, Kitâbet, Fransızca.
2. Tıp Sınıfı: Fıkıh, Nebâtât İlmi, Uzvî Kimyâ, Teşrîh İlmi, Kitâbet, Fransızca.
3. Tıp Sınıfı: Dini Akaid, Aza Vazifeleri, İlm-i Teşrîh, Hayvânât İlmi, Kimyevî Tahlîlât, Kitâbet, Fransızca.
4. Tıp Sınıfı: Dini Akaid, Tedâvi Fenni ve Tıp Müfredatı, Genel İmrâz, Cerrâhî Ameliyat, Hıfzıssıhha, İnsâc Fenni, Fransızca.

⁹⁶ Bu tarihlerde Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyye'nin Müdürlüğüne Doktor Hamdi Ali Paşa yürütmekteydi. **S. M. 1321**, s. 82.

⁹⁷ Fevzi Paşa Serîrât-ı Dâhiliyye, Mustafa Münif Paşa Serîrât-ı Hâriciyye, Derviş Paşa ise İmrâz-ı Hâriciyye derslerini vermişlerdir. **S. M. 1316**, s. 547; **1318**, s. 624; **1321**, s. 83-85.

⁹⁸ **S. M. 1321**, s. 86-90. Mektepte 1875-1876 eğitim-öğretim yılında 95'i Müslüman 222'si Gayrimüslim 317; 1877-1878 eğitim-öğretim yılında 180'i Müslüman 265'i gayrimüslim 445 öğrenci okumaktaydı. **S.M. 1316**, s. 550; **1318**, s. 627.

5. Tıp Sınıfı: Dini Akaid, Dâhilî İmrâz, Hâricî İmrâz, Asabî İmrâz, Marazî Teşrîh, Bafteriyoloji, Dahîlî Serîrât, Hâricî Serîrât, Aynî Serîrât ve İmrâz, Cildî ve Efrencî Serîrât ve İmrâz, Mütenevvi Serîrât.
6. Tıp Sınıfı: Dini Akaid, Dâhilî İmrâz, Hâricî İmrâz, Asabî İmrâz, Etfâl İmrâzı, Sıhhî Korunmalar, Tıp Kanunu, Dahîlî Serîrât, Hâricî Serîrât, Aynî Serîrât ve İmrâz, Cildî ve Efrencî Serîrât ve İmrâz, Bafteriyoloji, Mütenevvi Serîrât.

- Eczâcı Sınıfı Ders Programı:

1. Eczâ Sınıfı: Fıkıh, Ahlak, Hikmet-i Tabîyye, Gayr-i Uzvî Kimyâ, Arz ve Madenler İlmi, Kitâbet, Fransızca, İspenciyârî Ameliyat.
2. Eczâcı Sınıfı: Fıkıh, Nebâtât İlmi, Uzvî Kimyâ, Kitâbet, Fransızca, İspenciyârî Ameliyat.
3. Eczâcı Sınıfı: Dini Akaid, Tıp Müfredâtı,, Hayvânât İlmi, Kimyevî Tahlîlât, Kitâbet, Fransızca, İspenciyârî Ameliyat.

3. 1. 4. Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne

Osmanlı Devleti'nin siyâsî ve adlî kanunlar ile hukuka dair usûl ve eğitimlerin verilmesi için Maârif Nezâreti'ne bağlı olarak 1878 (h. 1296) senesinde açılmıştır. Gündüz eğitimini sürdüren bu mektep de eğitim-öğretim parasız olup, süresi 4 sene idi. Hukuk Mektebi'ne girebilmek için aşağıdaki şartlar aranılırdı:

1. Osmanlı tebaasından olmak,
2. On sekiz yaşından aşağı olmamak,
3. Osmanlı dilini yazmaya muktedir olmak,
4. Osmanlı Tarihi, Genel Tarih, Sarf, Nahiv, Mantık, Coğrafya ve Hesap konularında yeterli bilgiye sahip olmak,
5. Güzel ahlaklı olduklarına dair iki kişinin mühürlü şehâdeti.

⁹⁹ S. M. 1316, s. 97; 1318, s. 103; 1319, s. 79; 1321, s. 80-81.

Hukuk Mektebi'ne imtihanla girilebilirdi. Ancak İdâdî ve Siltânî mezunları bu imtihandan muaf tutulurlardı. Hukuk Mektebi öğrencileri her sene sınava alınmakla birlikte mezun olacakları zaman şehâdet-nâme alabilmeleri için açıktan imtihan olurlardı. Diplomalarını başarılı şekilde alanlardan isteyenler, tez imtihanına girerek Hukuk sahasında doktor unvanı alabilmişlerdir¹⁰⁰.

Mektepten mezun olan öğrenciler, üç ay Hukuk Mahkemeleri'nde ardından üç ay da Nizâmiye Mahkemeleri'nde mülâzımlık görevi aldıktan sonra İstanbul ve vilâyet ibtidâî mahkemeleri üyeliği ile müddeî-i umûmî muâvinliğinde bulunmaya hak kazanırlardı.

Hukuk Mektebi'nde Haftalık Ders Programı şu şekilde idi (parantez içindekiler haftalık ders saatleridir)¹⁰¹:

1. Sınıf (12 Saat): Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye (3), Cezâ Kanunu (3), Devletler Hukuku (2), İdâre Hukuku (2), Kitâbü'n-nikâh (1), İlm-i Hukûka Giriş (1).
2. Sınıf (13 Saat): Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye (4), Vesâyâ ve Ferâiz (1), Devletler Hukuku (2), İdâre Hukuku (2), Muhâkemât ve Cezâ Usûlü (4).
3. Sınıf (12 Saat): Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye (4), Fıkıh Usûlü (1), Hukuk Muhâkemesi Usûlü (2), Uhûd (2), Cezâ Kanunu (1), Kara Ticâreti Kanunu (2).
4. Sınıf (14 Saat): Hukuk İlâmâtı Tanzimi (3), Cezâ İlâmâtı Tanzîmi (3), Arazi Kanunu (2), Fıkıh Usûlü (2), Kitâbü'd-diyât (2), Deniz Ticâreti Kanunu (1), Kavânîn Mukâyesesi (1).

20. yüzyıl başlarında Hukuk Mektebi Müdürü Kazım Efendi olup bu mektepte ortalama 20 muallim görev yapmaktadır. Mektepte Usûl-i Fıkıh dersini meşhur Ali Haydar Efendi vermekte idi¹⁰².

1900-1901 eğitim-öğretim yılında Hukuk Mektebi'nde bulunan 681 öğrencinin 612'si Müslüman, 69'u ise Gayrimüslim idi. 1899 ve 1900 yıllarında mezun olanların çalıştıkları başlıca görev yerleri şunlardır¹⁰³:

¹⁰⁰ S. M. 1316, s. 82-83; 1318, s. 89-90; 1319, s. 89-90; 1321, s. 91.

¹⁰¹ S. M. 1316, s. 83; 1318, s. 90; 1319, s. 90; 1321, s. 92.

- Bidâyet Mahkemeleri Müddeî-i Umûmîliği
- Sadâret Mektûbî Kalemi
- Evkâf Mektûbî Kalemi
- Divân-ı Hümâyûn Âmedî Kalemi
- Şûrâ-yı Devlet Mülkiye dâiresi Mülâzımlığı
- Çeşitli Bahriye Kâtiplikleri
- İstintâk Dâiresi Zabıt Ketebesı
- Defter-i Hâkânî Muhâsebe Kalemi
- Hukuk Müşâvirliği Kalemleri
- Hâriciye Tahrîrât Kalemı.

3.1. 5. Sanâyi-i Nefîse Mektebi

1881 yılında açılmış olan Güzel Sanatlar Okulu'dur. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, mektep programında yer alan Tarih, Tezyînât Fenni ve Asâr-ı Atîka dersleri bütün talebeler için mecburi idi. Ressam, Oymacı ve Hakkâk (Mühür ve sâire kazııcısı) olacak öğrencilerin yalnız Teşrîh ile Menâzır derslerini; Mühendis olacakların ise Teşrîh'ten başka dersleri tahsil etmeleri mecburi idi.

Mektebe katılmak veya yalnızca okunacak derslere devam etmek isteyenlerin ilk önce isimlerini kaydettirmeleri ve 15-25 yaşları arasında olmaları gerekirdi. İsimlerini kaydettirirken hangi hocadan ders almak istediklerini de beyan ederlerdi. Mektepteki öğrencilerin eserlerinden bazıları ustabaşılar tarafından seçilerek kamu yararına kullanılırdı. Her Nisan ayında mektep öğrencileri ile dışarıdan imtihanlara katılmak isteyenler arasında yarışma düzenlenir ve bunun sonucu olarak Sanayi-i Nefîse Sergisi açılırdı¹⁰⁴.

¹⁰² Bu tarihlerde Kazım Efendi'nin muavinliğini Şevki Bey, kâtipliğini Said Bey, muhasebeciliğini ise Necati Bey yürütmektedir. **S. M. 1321**, s. 93.

¹⁰³ 1900 yılına gelindiğinde Hukuk Mektebi'nden 587 öğrenci mezun olmuştur. **S.M. 1318**, s. 701; **1321**, s. 96-99.

¹⁰⁴ Sanayi-i Nefîse Mektebi'nde her üç ayda bir öğrenciler nöbetleşe olarak yani bir defa Asâr-ı Atîka'dan bir defa da Tabiat'tan alınmış şeyler üzerinde imtihanlara

Sanâyi-i Nefîse Mektebi'nde 1895-1896 ve 1896-1897 eğitim-öğretim yıllarında 107 Müslüman, 70 Gayrimüslim olmak üzere toplam 177 öğrenci eğitime devam etmekteydi¹⁰⁵. 1900 yılına gelindiğinde Sanayi-i Nefîse Mektebi'nin Müdürü Hamdi Bey olup 11 eğitim kadrosu bulunmaktaydı. Mektepten 1899'da 8'i Gayrimüslim 10 öğrenci, 1900'de 6'sı Gayrimüslim 9 öğrenci mezun olmuştur¹⁰⁶. Güzel Sanatlar Mektebi'nin programı ise şu şekilde idi.

Tablo 6: *Sanayi-i Nefîse Mektebi'nin haftalık ders programı*¹⁰⁷:

Cumartesi	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe
Teşrîh	Resim	Kara Kalem	Tarih	Yağlı Boya
Heykeltıraşlık	Hakk Fenni	Yağlı Boya	Hakk Fenni	Kara Kalem
Hakk Fenni	Heykeltıraşlık	Mimari Fenni	Heykeltıraşlık	Resim
Mimari Fenni		Resim		Mimari Fenni
		Riyâziye		

3.1. 6. Hamîdiye Ticâret Mektebi

1883 yılında kurulan Hamidiye Ticaret Mektebi'nde bir Mahrec Sınıfı bulunmakla birlikte 3 yıl eğitim süresi vardı. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde mektepte 12 hoca eğitim vermekte olup toplam öğrenci miktarları aşağıda gösterildiği şekilde idi:

Tablo 7: *Hamidiye Ticaret Mektebi'nde Eğitime Devam Eden Öğrenci Adedi*¹⁰⁸:

Eğitim Yılı	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1895-1896	54	4	58
1896-1897	78	3	81
1897-1898	78	3	81
1900-1901	113	9	122

katılırlar, bu imtihanların sonucunda mükafat olarak kendilerine ikinci ve üçüncü dereceden madalyalar sunulurdu. **S. M. 1321**, s. 101.

¹⁰⁵ **S.M. 1316**, s. 636; **1317**, s. 706.

¹⁰⁶ 1899 yılında Mektep birincisi Raşit Efendi; 1900'de ise Militiyadis Efendi idi. **S. M. 1321**, s. 100-101.

¹⁰⁷ **S. M. 1321**, s. 100.

¹⁰⁸ **S.M. 1316**, s. 637; **1317**, s. 703; **1318**, s. 764.

20. yüzyıl başlarında Hamidiye Ticaret Mektebinde aşağıdaki dersler okutulmaktaydı:

- Mahrec Sınıfı: Türkçe ve Fransızca Hüsnühat, Fizik, Kimya, Fransızca.

- 1. Sınıf: Fennî Tatbîkât, Fransızca İnşâ, Kitâbet ve Türkçeye Tercüme, Sınâî ve Ticari Coğrafya, Nafia Malûmâtı, Türkçe Ticârî Muhâberât, Türkçe ve Fransızca Hüsnühat, Ticârî Hesab.

- 2. Sınıf: Usûl-i Defterî, Fransızca İnşâ ve Kitâbet ve Fransızcaya Tercüme, Osmanlı Ticârî ve Sınâî Coğrafyası, Osmanlı Kanunlarının Ticâret Cihetleri, Kara Ticaret Kanunu ile Ticari Antlaşmalar, Ticari Malumat, Servet İlmi, Türkçe ve Fransızca Hüsnühat.

- 3. Sınıf: Deniz Ticaret Kanunu ile Çeşitli Antlaşmalar, Servet İlmi, Ticari Hesap İncelemeleri ve Muhasebe Usulü, Ticaretgâh İdaresi Ameliyâtı, Ticârî Emtia, Fransızca Ticârî Muharrerât, Ticari Malûmât¹⁰⁹.

Hamidiye Ticaret Mektebi'nden 1899 yılında 9; 1900 yılında ise 4 öğrenci mezun olmuştur.

3.1. 7. Dârümuallimîn

16 Mart 1848 (h. 1264) tarihinde Sultan Abdülmecid tarafından açılan Dârümuallimîn-i Rüşdî'nin öğretim süresi 3 yıl idi¹¹⁰. 1869 Nizamnâmesi ile yeni şubeleri açılan Dârümuallimîn, 1898-1903 tarihlerinde İbtidâiye, Rüşdiye ve Âliyye adlarıyla üç şubeden oluşmaktaydı. Darümuallimînden mezun olanlar, genel mekteplere öğretmen olabilmişler hatta bu konuda öncelikleri bulunmuştur. Mezun olmalarının ardından göreve önce ibtidâ muallimliği ile başlamışlar, ardından idâdî mektepler muallimliği ve Maârif müdürlüğü gibi görevlere atanmışlardır¹¹¹.

¹⁰⁹ Üçüncü Sınıfta okutulan Ticari Malumat Dersi İkinci Kısımını içermekte olup bu derste Bursa Sigorta Şirketleri Deniz Teçhizatı ile Sanayi ve Trenler hakkında bilgiler sunulmaktaydı. **S. M. 1316**, s. 135; **1318**, s. 141; **1321**, s. 104-106.

¹¹⁰ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 198.

¹¹¹ Öncelikle ibtidâ muallimliği yapan mezunlar, en az beş sene bekledikten sonra bir üst göreve atanabilmişlerdir. **S. M. 1321**, s. 126.

İbtidâiyye Şubesi'ne alınacak öğrencilerde şu şartlar aranmıştır:

- Nahiv, Kıraat ve İmla'dan yapılacak olan imtihanı geçmek
- İyi ahlak sahibi olmak
- 18-30 yaşları arasında olmak
- Herhangi bir sakatlığı bulunmamak
- Öğretmenlik görevini yapacağını baştan kabul etmek, şayet vazgeçerse öğrenciliğinde aldığı maaşı teslim etmek.

Rüşdiye Şubesi'ne girebilmek için İbtidâiyye Şubesi veya İdâdî Mektebi'nden şehâdetnâmesinin olması gerekliydi. Şayet bu okullardan şehadetnamesi yoksa, ibtidâiyye şehâdetnâmesi düzeyinde yapılacak olan sözlü ve yazılı sınavı geçmesi ve yaşının 18'i aşmış olması gerekiyordu. Âliyye Şubesi'ne ise Dârülmuallimîn-i Rüşdiye'den veya merkez idâdîlerinden yüksek derecelerde mezun olabilenler girebilirdi. Şayet bu okul mezunları değillerse Dârülmuallimîn Rüşdiye Şubesi derslerinden imtihanı verebilmeleri gerekiyordu¹¹².

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Dârülmuallimîn'de müdürlük görevini Osman Hilmi Efendi yürütmekteydi. Onun yardımcılığında ise Hasan Tahsin Efendi bulunmaktaydı. 178 öğrencinin eğitime devam ettiği Darülmuallimîn'de 40 kişilik öğretmen kadrosu yer almaktaydı¹¹³.

1899 yılında İbtidâiyye Şubesi'nden 50, Rüşdiye Şubesi'nden 6, Âliyye Şubesi'nden 11, Edebiyat Şubesi'nden 7 ve Fünûn Şubesi'nden 8 öğrenci diploma almaya hak kazanmıştır¹¹⁴. Dârülmuallimîn'de haftalık ders programları şu şekilde idi:

¹¹² **S. M. 1319**, s. 119-120; **1321**, s. 126.

¹¹³ Darülmuallimîn'de bu tarihlerde Hakkı Paşa, Rasih Efendi, Selim Sabit Efendi ve Abdurrahman Süreyya Efendi de hocalık görevlerinde bulunmaktaydılar. **S. M. 1316**, s. 634; **1317**, s. 638; **1318**, s. 739; **1321**, s. 127-129.

¹¹⁴ **S. M. 1319**, s. 126-127; **1321**, s. 129-130.

Tablo 8: *Dârümuallimîn İbtidâiyye Şubesi Haftalık Ders Programı*¹¹⁵:

Ders Adı	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf
Kur'an-ı Kerîm, Tecvîd ve Fıkıh	4	3
Türkçe Kaideler ve İmla	3	0
Tedrîs Usûlü	0	1
İnşâ	0	2
Arapça Sarf ve Nahiv	2	2
Farsça Kaideler	2	2
Fransızca	0	1
Hesâp	2	2
Eşyâ İlmi	1	1
Genel Coğrafya ve Osmanlı Coğrafyası	2	2
İslam Tarihi	2	1
Hüsnühat	1	1
Ziraat	1	1
Toplam	20	19

Tablo 9: *Dârümuallimîn Rüşdiye Şubesi Haftalık Ders Programı*¹¹⁶:

Ders Adı	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf
Dini İlimler	1	1
Kâideler ve İmlâ	1	0
Tedrîs Usûlü ve Ahlak Terbiyesi	2	1
İnşâ	1	1
Arapça ve Mantık	3	3
Farsça	1	1
Fransızca	2	2
Hesap	2	2
Defter Usûlü	1	1
Cebir	1	1
Hendese	1	1
Hikmet	1	2
Mevâlîd	0	2
Coğrafya	2	1
Tarih	2	2
Hüsnühat	1	1
Resim	1	1
Ziraat	1	1
Toplam	24	24

¹¹⁵ S. M. 1321, s. 122.

Tablo 10: *Dârülmualimîn Âliyye Edebiyat Şubesi Haftalık Ders Programı*¹¹⁷:

Ders Adı	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf
Arapça Belagat	1	2
Türkçe Belagat	2	1
Farsça Belagat	2	1
Resmî Kitabet	1	2
Tarih	1	2
Coğrafya	2	1
Kanunlar	2	1
Toplam	11	10

Tablo 11: *Dârülmualimîn Âliyye Fünûn Şubesi Haftalık Ders Programı*¹¹⁸:

Ders Adı	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf
Yüksek Hesap	2	0
Basit Cebir	3	0
Yüksek Cebir	0	1
Defter Usulü	1	0
Madeni ve Uzvî Kimya	2	2
Tahlîlî Kimya	0	1
Hayvânât, Nebâtât	3	0
Tabakât'ül-Arz	0	2
Kozmoğrafya	0	3
Müsellesât	1	1
Hikmet-i Tabîiye	2	2
Hendese	2	2
Riyâziye Tersîmâtı	0	1
Ziraat	1	1
Toplam	17	16

Tablo 12: *Dârülmualimîn Âliyye Fünûn ve Edebiyat Şubelerinde Ortak Okutulan Haftalık Ders Programı*¹¹⁹:

Ders Adı	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf
Akaid	2	2
Ahlak	1	1
Fransızca	4	4
Servet İlmi ve Mâlî Fen	1	2
Ahvâl-i Nefs İlmi	1	1
Toplam	9	10

¹¹⁶ S. M. 1319, s. 120;1321, s. 123.¹¹⁷ S. M. 1319, s. 121;1321, s. 124.¹¹⁸ S. M. 1319, s. 121;1321, s. 124.¹¹⁹ S. M. 1319, s. 122;1321, s. 125.

3.1. 8. Dârümuallimât

1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile kız ilkokulları ve kız rüşdiyelerine kadın öğretmen yetiştirmek için bir Dârümuallimât açılması kararlaştırılmış ve bu okul 1870'te açılmıştır. Açıldığı tarihte sıbyan şubesinin öğretim süresi 2, rüşdiye şubesininki ise 3 yıldır¹²⁰.

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Dârümuallimât, İbtidâîyye ve Rüşdiyye Mekteplerine muallime yetiştirmek üzere 3 sınıftan oluşturulmuştur. Yine de 6 senelik bir İhtiyat kısmı bulunmaktaydı. Kız rüşdiyelerinden mezun olanlarla İhtiyat kısmından diploması olanlar Dârümuallimât'ın birinci sınıfına imtihanla alınırlardı. İhtiyat kısmına katılmak isteyenler özel bir heyet huzurunda imtihan olurlar ve hak ettikleri sınıflara yerleştirilirlerdi¹²¹. 1900 yılına gelindiğinde Darümuallimât'ın haftalık ders programı şu şekilde idi:

Tablo 13: *Darümuallimât'ın Haftalık Ders Programı*¹²².

Ders Adı	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf
Tecvîd, Kur'ân-ı Kerîm	1	1	1
Dînî İlimler	3	3	3
Arapça	2	2	2
Farsça	1	1	1
Osmanlıca Kaideleri	1	1	1
Kitabet ve Kaideler Tatbikatı	1	1	2
Hüsnühat	1	1	1
Tedrîs Usulü	1	1	1
Ahlak	1	2	1
Eşyâ İlimi	1	1	1
Hıfzıssıhha	0	1	1
İdâre	1	2	2
Hesap	2	1	1
Hendese	1	1	1
Resim	2	1	1
Coğrafya	2	1	1
Tarih	1	1	1
Musiki	1	1	1
El Hünnerleri	3	3	3
Toplam	26	26	26

¹²⁰ Akyüz, **a.g.e.**, s. 200. **T. V.** No: 1184, s. 2.

¹²¹ Darümuallimât'a katılmak isteyen bayanların Osmanlı tezkereleri ile iyi hallerini gösterir belgeleri temin etmeleri, aşı belgeleri ile hastalıklarının bulunmadığı heyet raporlarını sunmaları şarttı. **S. M. 1321**, s. 132.

¹²² **S. M. 1319**, s. 128; **1321**, s. 131.

20. yüzyıl başlarında Dârümuallimât Müdürü ilk başta Hacı Hafız Mehmed Hulûsi Bey, ardından Hacı Numan Efendi idi. 24 kişilik eğitim kadrosunun 16'sı bayan idi. 1898 yılına gelindiğinde Dârümuallimât, kuruluşundan beri toplam 348 mezun vermiştir. Mektepte 1896-1897'de 387, 1897-1898'de 517; 1900-1901 eğitim-öğretim yılında ise 542 Müslüman bayan eğitime devam ediyordu. Mektepten 1899 yılında 25; 1900 yılında ise 33 bayan mezun olmuştur. Bu tarihlerde mezun olanların hemen hepsi kız rüşdiyelerine muallime olarak atanmıştır ki atandıkları şehirlerden bazıları şunlardır: Trabzon, Samsun, Edirne, Eyüp, Sultan Ahmet, Mirgün, Rodos, Konya, Fındıklı, Ankara, Denizli, Üsküp, Sakız, Filibe ve Manisa¹²³.

3. 2. Orta Mektepler

20. yüzyıl başlarında Osmanlı'da en önemli orta mektepler Mekteb-i Sultânî, Dârüşşafaka, Mülki İdâdiler, Mülki Rüşdiyeler ve Aşiret Mektebi idi. Adı geçen orta mekteplerle ilgili olarak aşağıdaki bilgiler sunulmaktadır:

3.2.1. Mekteb-i Sultânî

1868 (h. 1285) yılında Avrupa ülkelerinde olduğu gibi tam bir orta tahsil veren ve Fransızca öğretim yapan Galatasaray Sultânîsi açılmıştır¹²⁴. Sultânîde biri "İbtidâî Sınıflar" diğeri "Asıl Mekteb-i Sultânî" olmak üzere iki derecede eğitim verilmekteydi.

İbtidâî Kısmı'nda 3 sınıf bulunmakta, burada küçük çocuklara Türkçe ve Fransızca dersleri ile Müslüman çocuklara mahsus olmak üzere Eczâ ve İlmihâl dersleri verilirdi. 6 seneden oluşan İkinci Kısım'da çeşitli ilim ve fenler okutturulurdu. Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca tüm öğrenciler için mecburi idi. Rumca, İngilizce, Almanca ve İtalyanca dersleri ise seçmeli idi.

¹²³ Yeni mezun oldukları halde bazı öğretmenler gittikleri okullarda birinci muallime olarak görev almışlardır. Örneğin 1899 yılında mezun olan Zehra Hanım, Trabzon Rüşdiyesi'ne; Ayşe Mahmure Hanım ise Samsun Rüşdiyesi'ne başöğretmen olarak tayin edilmiştir. **S. M. 1316**, s. 639; **1317**, s. 706; **1318**, s. 777; **1321**, s. 133-136.

¹²⁴ Sadrettin Celal Antel, "*Tanzimat Maârifî*", **Tanzimat**, C. 1, s. 448.

Gececi ve yarı dahili talebe için Jimnastik dersi de mecburi idi. Pişano ve keman gibi Musiki dersleri ise, programda olmamakla birlikte, isteyenlere ücreti karşılığında verilirdi¹²⁵.

Sultânî'de bütün dersler Fransızca verilmiştir. Eğitim, Edebî ve Fennî olmak üzere iki şubeye ayrılmıştır. Edebiyat Şubesi, Osmanlı Belagatı, Arapça, Farsça, Fransızca, Hikmet, Tarih ve Coğrafya derslerini; Fen Şubesi ise Riyâziye ve Tabiat derslerini kapsamıştır. Her sınıfta Müslüman talebeye mahsus olmak üzere seviyelerine göre Dini İlimler dersleri okutturulmuştur¹²⁶.

Mekteb-i Sultânî'deki ders programı ise şu şekilde idi:

İbtidâî Sınıflar:

1. Sınıf: Türkçe Dersleri: Kıraat ve Yazı, Rik'a Hattı, Dini İlimler; Fransızca Dersleri: Fransızca Kıraat ve Yazı, Hesap.
2. Sınıf: Türkçe Dersleri: Kıraat ve İmla, Rik'a Hattı, Dini İlimler; Fransızca Dersleri: Fransızca, Hesap, Fransızca Hüsnühat.
3. Sınıf: Türkçe Dersleri: Kıraat ve İmla, Türkçe Sarf, Rik'a Hattı, Dini İlimler; Fransızca Dersleri: Fransızca, Hesap, Fransızca Hüsnühat.

Tâlî Sınıflar:

1. Sınıf: Türkçe Dersleri: Dini İlimler; Osmanlıca Sarf, Arapça, Hüsnühat (Rik'a); Fransızca Dersler: Hesap, Coğrafya, Eşya, Fransızca Hüsnühat.
2. Sınıf: Türkçe Dersler: Dini İlimler, Osmanlıca Nahiv, Arapça, İmla, Kıraat, Ezber, Hüsnühat, Farsça; Fransızca Dersler: Fransızca, Yazı Talimleri, Fransızca Hüsnühat, Resim, Hesap, Tarih, Coğrafya.

¹²⁵ Muntehî (son) sınıf öğrencilerinden yalnız bir sahada ehliyetini ispatlamış olanlara şehâdetnâme değil ehliyetnâme verilirdi. Fakat ileride eksiklerini tamamlayarak sınavları yeniden geçerse ehliyetnâmesi şehâdetnâmeye dönüştürülürdü. **S. M. 1316**, s. 107; **1321**, s. 107.

¹²⁶ **S. M. 1316**, s. 107; **1321**, s. 107.

3. Sınıf: Türkçe Dersler: Dini İlimler, Osmanlıca Kaideler, Kitabet, Farsça, Hüsnuhat (Rik'a); Fransızca Dersler: Fransızca, Riyaziye, Sözlü Talimler, Yazılı Talimler, Tarih, Coğrafya, Eşya¹²⁷.

Yüksek Sınıflar:

4. Sınıf: Türkçe Dersleri: Dini İlimler, Kitabet, Farsça, Arapça, Osmanlı Tarihi, Hüsnuhat (Rik'a); Fransızca Dersler: Fransızca, Sözlü Talimler, Yazılı Talimler, Riyâziye, Cebir, Hendese, Fizik ve Kimya, Tarih, Coğrafya, Defter Usulü, Riyâziye Tersîmâtı.

5. Sınıf: Türkçe Dersler: Osmanlıca Belagat, Resmi Kitabet, Arapça, Farsça, Osmanlı Tarihi, Ahlak ve Mantık, Hüsnuhat (Rik'a); Fransızca Dersler: Fransızca, Riyaziye, Hendese, Fizik ve Kimya, Mevâlîd İlmi, Genel Tarih, Coğrafya, Defter Usulü, Riyâziye Tersîmâtı.

6. Sınıf: Türkçe Dersler: Resmî Kitâbet, Fıkıh, Arapça, Farsça, İslam Tarihi, Tercüme, Hüsnuhat; Fransızca Dersler: Fransızca, Nazarî Hikmet, Riyaziye, Fizik ve Kimya, Kimya, Mevâlîd İlmi, Genel Tarih, Coğrafya, Hıfzıssıhha, Taklîdi Resim, Riyâziye Tersîmâtı¹²⁸.

Mekteb-i Sultânî'de 1900 tarihine gelindiğinde Müdürlük görevini Abdurrahman Efendi yürütmekteydi. Bunun dışında 14 kişilik bir idârî heyet görev almaktaydı. Sultânî'de 25'i Gayrimüslim olmak üzere 80 kişiden oluşan oldukça zengin bir eğitim kadrosu yer almaktaydı. Mektepte Gayrimüslim hocalar çoğunlukla Rumca, Fransızca, Genel Tarih, Fransızca Hüsnuhat, Kimya, Riyâziye ve Hendese derslerini vermekteydiler¹²⁹.

Sultânî'den 1899 yılında 40; 1900 yılında ise 35 öğrenci diploma almıştır. 1900 yılına gelindiğinde kuruluşundan beri mektepten 750 öğrenci mezun olmuştur¹³⁰. 1900-1901 eğitim-öğretim döneminde Sultânî'de mevcut

¹²⁷ **S. M. 1321**, s. 108-112.

¹²⁸ Gündüzcülerden başka talebenin hepsine Jimnastik dersi verilirdi. Gececi ve gündüzcü talebeden isteyenlere Rumca, İngilizce, Almanca veya İtalyanca dersleri de veriliyordu. **S. M. 1317**, s. 115-130; **1318**, s. 119-132; **1321**, s. 112-115.

¹²⁹ **S. M. 1321**, s. 116-119.

¹³⁰ **S. M. 1316**, s. 633; **1318**, s. 736.

öğrencileri gösteren tablo aşağıda sunulmuştur: (M.:Müslüman, GM.: Gayrimüslim, P.: Paralı, PZ.: Parasız)

Tablo 14: 1900-1901 Eğitim-Öğretim Yılında Sultânî'de öğrenci mevcudu¹³¹.

Gececiler				Gündüzcüler				TOPLAM	
M.		GM.		M.		GM.		M.	GM.
P.	PZ.	P.	PZ.	P.	PZ.	P.	PZ.		
274	362	20	132	53	35	45	24	724	221

3.2.2. Dârüşşafaka

Parasız ve yatılı olan Dârüşşafaka, Sultan Abdülaziz tarafından 1873 (h. 1290) yılında, fakir ve kimsesiz çocukların eğitilebilmesi için açılmıştır¹³². Bu okul 1902 tarihine gelindiğinde 289 mezun vermiştir¹³³. 20 yüzyıl başlarına gelindiğinde müdürlüğünü Hüseyin Paşa'nın yaptığı mektepteki öğrenci sayısı 400 idi. Bu öğrencilerin eğitimi için 45 hoca, temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere de 75-80 müstahdem görevlendirilmiştir. Yatılı olan bu okulda tahsildar, terzi, aşçı, çamaşırcı, kapıcı, hamamcı, bahçıvan, arabacı, kahveci ve hademeler görev almıştır¹³⁴.

Darüşşafaka'da sınıflara göre şu dersler verilmekteydi¹³⁵:

1. Sınıf: Kur'an-ı Kerîm, Namazın Şartları, Türkçe Kıraat, Kısas-ı Enbiya, Hesap, Hüsnühat.

2. Sınıf: Kur'an-ı Kerîm, İlmihâl, Türkçe Kıraat, Kısas-ı Enbiya, Türkçe İmla, Hesap, Hüsnühat, Sarf, Muhtasar Coğrafya.

¹³¹ 945 öğrencinin bulunduğu Sultânî'de 83 hademe görev almaktaydı. **S. M. 1321**, s. 119. Önceki Maârif Salnâmelerinde de öğrenci miktarı bu rakamlara yakındır. Örneğin 1896-1897 eğitim-öğretim yılında 508 Müslüman, 276 Gayrimüslim öğrenci eğitime devam etmekteydi, **S. M. 1317**, s. 657; **1318**, s. 705.

¹³² "Dersâdet'te Sultan Selim civarında taraf-ı mîrîden mübaya'a olunan konağın mekteb heyetine tahviliyle bivâyegân-ı erâmil ve eytâm-ı müslimeyi mahall-i feyz ve terbile olmak üzere Darüşşafaka namıyla tehyie-i esbâb-ı lâzimesine şurû' olundu. **Ahmed Lûtfî Efendi**, Yay. Haz.: M. Münir Aktepe, C. XII, s. 23

¹³³ Bu mezunlardan 5'i 1899'da, 10'u ise 1900 yılında diploma almaya hak kazanmıştı. **S. M. 1321**, s. 140.

¹³⁴ Bu görevlilerden çoğu hademelik kadrosunda idi. **S. M. 1316**, s. 656; **1321**, s. 140.

¹³⁵ **S. M. 1316**, s. 722-724; **1317**, s. 654-656; **1321**, s. 137.

3. Sınıf: Kur'an-ı Kerîm, İlmihâl, Türkçe Kaideler, Türkçe İmla, Hesap, Hüsnühat, Farsça, Genel Coğrafya, Arapça Sarf, Fransızca.

4. Sınıf: Dini Akaid, Mufasssal Arapça Sarf, Osmanlıca Kaideler, Kitabet, Mükemmel Hesap, Türkçe Hüsnühat, Farsça, Özel Coğrafya, Resim (Çizgi), Fransızca, Muhtasar İslam Tarihi, Hendese, Fransızca Hüsnühat.

5. Sınıf: Dini Akaid, Arapça Nahiv, Kitabet, Hesap, Hendese, Resim (Kara kalem, Sulu Boya), Farsça, Mufasssal Özel Coğrafya, Muhtasar Kimya, Fransızca, İslam Tarihi, Fizik, Hayvânât ve Nebâtât ve Mâdeniyât.

6. Sınıf: Beyan İlmi, Mantık ve Âdâb, Kitabet, Arapça Nahiv, Cebir, Resim (Sulu Boya), Nebâtât İlmi, Osmanlı Coğrafyası, Kimya, Fransızca, İslam Tarihi, Hendese, Fizik, Defter Usulü, Ahlak.

7. Sınıf: Dini Akaid, Mufasssal Osmanlı Tarihi, Kitabet, Fransızca Tercüme, Yüksek Cebir, Resim (Sulu Boya), Hayvânât İlmi, Osmanlı Ziraat Coğrafyası, Kimya, Fransızca, Müsellesât, Hendese, Fizik.

8. Sınıf: Dini Akaid, Mufasssal Osmanlı Tarihi, Resmî Kitabet, Osmanlı Edebiyatı, Kozmografya, Resim (Sulu Boya), Tabakât'ül-Arz, Osmanlı Sınâî ve Ticârî Coğrafyası, Telgraf, Fransızca, Fransızca Tercüme, Mekanik, Hıfzıssıhha, Fizik, Kanunlar.

3.2.3. Mekteb-i İdâdiler

İdâdi terimi önceleri Harp Okulu ve Askerî Tıbbiye'ye girmek isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlamak amacıyla açılan hazırlık sınıfları için kullanılmış ve bu okullar 1845'te ordu merkezleri ile Bosna'da açılmıştır. O zamanki programları rüşdiyelerden pek farklı olmayıp 11-14 yaşları arasında öğrenci alınırdı. İdadi teriminin bir ortaöğretim kurumunun adı olarak tutunması 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile kesinleşmiştir¹³⁶. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde İdâdilerde okutulan dersler aşağıda sunulmaktadır:

¹³⁶ Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s. 185-186.

Tablo 15: *Mekteb-i İdâdiye'nin 8 yılı gösterir Haftalık Ders Programı*¹³⁷.

Ders Adı	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Tecvitli Kur'an-ı Kerîm, Dini İlimler ve Ahlak İlimleri	3	3	3	3	3	3	3	3
Türkçe	6	5	3	3	0	0	0	0
Yazı Usulü	0	0	0	0	0	0	1	2
Kitâbet	0	0	0	0	2	2	1	1
Arapça	2	2	2	2	2	2	1	0
Farsça	0	2	2	2	2	0	0	0
Fransızca	0	0	3	3	3	3	4	4
Kanunlar	0	0	0	0	0	0	1	1
Hesap	2	2	2	3	2	0	0	0
Defter Usulü	0	0	0	0	0	1	1	0
Cebir	0	0	0	0	0	2	2	0
Müsellesât	0	0	0	0	0	0	1	0
Hendese	0	0	1	1	1	2	2	1
Kozmoğrafya	0	0	0	0	0	0	0	1
Fizik	0	0	0	0	0	0	2	2
Kîmya	0	0	0	0	0	0	2	2
Mevâlîd	0	0	0	0	0	0	0	4
Mekanik	0	0	0	0	0	0	3	1
Coğrafya	2	2	2	2	2	3	1	1
Tarih	0	2	2	0	2	2	1	1
Servet İlmi	0	0	0	0	0	0	1	1
Eşya İlmi	1	1	1	0	0	0	0	0
Sihhî ve Zırâî Malûmât	0	0	0	2	2	2	0	0
Hüsnühat	2	1	1	1	1	1	0	0
Resim	1	1	1	1	1	1	0	0
Toplam	19	21	23	23	23	24	24	24

Yukarıda 8 senelik gösterilen program sadece Gececi Vilâyet İdâdiyelerinde geçerli idi. 1-6. seneleri kapsayan program, Gündüzcü Vilâyet ve Sancak İdâdiyelerine aitti. 4-8. yılları kapsayan program İstanbul İdâdiyeleri ile Numune-i Terakki Mektebi'nin İdadiye Kısımını kapsamaktaydı. 1-3. seneleri kapsayan program da İstanbul ve Vilâyet rüşdiye mektepleri için yürürlükte idi¹³⁸.

¹³⁷ **S. M. 1321**, s. 141.

¹³⁸ İdadiyelerde haftada iki ders Hayvânât, birer ders de Nebâtât ve Tabâkât dersleri okutturulmuştur. Yine bazı idadiyelerde icabına göre Arapça, Rumca, Ermenice ve Bulgarca dersleri programda yer almıştır. **S. M. 1316**, s. 649; **1321**, s. 142.

20. yüzyıl başlarına (1900-1901 eğitim-öğretim yılına) gelindiğinde İstanbul Mülki İdâdiyeleri'nde görevli müdür, hoca sayısı ve öğrenci adedi aşağıda sunulmaktadır¹³⁹:

Tablo 16: *İstanbul Mülki İdâdîleri'nde Hoca ve Öğrenci Miktarları*

<i>Mülki İdâdiye Adı</i>	<i>Müdürü</i>	<i>Hoca Sayısı</i>	<i>Öğrenci Miktarı</i>	
			Müslüman	Gayrimüslim
Mercan	Ali Rıza Bey	56	627	23
Vefa	Memduh Bey	45	626	31
Üsküdar	İrfan Efendi	24	153	9

1900 yılına gelindiğinde İstanbul Mülki İdâdiyelerinin yanı sıra ibtidâî, rüşdî ve idâdî kısımların hepsini birden içeren “Gececi ve Gündüzcü Numûne-i Terakkî Mektebi” bulunmaktaydı. Müdürlüğünü Abdi Beyin yaptığı 12 kişilik idari ve 36 kişilik eğitim kadrosunun bulunduğu bu mektepteki öğrenci miktarı şu şekilde idi¹⁴⁰:

Tablo 17: *Gececi ve Gündüzcü Numûne-i Terakkî Mektebi'nde öğrenci miktarı*: M.: Müslüman, G.M.: Gayrimüslim.

Toplam		Gündüzcü		Gececi			
				Ücretsiz		Ücretli	
G.M.	M.	G.M.	M.	G.M.	M.	G.M.	M.
2	339	2	237	0	3	0	99

3.2.4. Mekteb-i Rüşdiler

İlk kurulduklarında, sıbyan mekteplerinin daha iyi öğretim veren üst sınıfları gibi düşünülen rüşdiyeler, Tanzimat döneminde çok geçmeden genel orta öğretimin en alt düzeyindeki okullar halini almıştır. Askeri olanlarının dışındakilere Mülkiye Rüşdiyeleri de denilir. 1846'da Maârif-i Umûmiye

¹³⁹ S. M. 1321, s. 143-149.

Nazırlığı kurulduktan sonra açılmış olan rüşdiyelerin sayısı 1852'de İstanbul'da 12'ye yükselmiştir¹⁴¹.

20. yüzyıl başlarına kadar sayıları sürekli artan 3 senelik İstanbul ve Vilayet Rüşdiye Mektepleri'nde aşağıdaki program takip edilmekteydi¹⁴².

Tablo 18: *Rüşdiye Mekteplerinin Ders Programı*

Ders Adı	1.	2.	3.
Tecvitli Kur'an-ı Kerîm, Dini İlimler ve Ahlak İlimleri	3	3	3
Türkçe	6	5	3
Yazı Usulü	0	0	0
Kitâbet	0	0	0
Arapça	2	2	2
Farsça	0	2	2
Fransızca	0	0	3
Kanunlar	0	0	0
Hesap	2	2	2
Defter Usulü	0	0	0
Cebir	0	0	0
Müsellesât	0	0	0
Hendese	0	0	1
Kozmoğrafya	0	0	0
Fizik	0	0	0
Kîmya	0	0	0
Mevâlîd	0	0	0
Mekanik	0	0	0
Coğrafya	2	2	2
Tarih	0	2	2
Servet İlmi	0	0	0
Eşya İlmi	1	1	1
Sıhî ve Zirâî Malûmât	0	0	0
Hüsnühat	2	1	1
Resim	1	1	1
Toplam	19	21	23

¹⁴⁰ S. M. 1321, s. 149-151.

¹⁴¹ Yahya Akyüz, a.g.e., s. 183.

Tablo 19: 1900 yılında İstanbul Rüşdiyelerinde Hoca ve Öğrenci Miktarları¹⁴³

<i>Rüşdiye Adı</i>	<i>Müdürü</i>	<i>Hoca Sayısı</i>	<i>Öğrenci Miktarı</i>
Bayezid Merkez	Hasan Lütfi Efendi	16	613
Mahmudiye Merkez	İbrahim Hakkı Efendi	17	573
Unkapanı Merkez	Osman Hayri Efendi	17	222
Fatih Merkez	Yusuf Ziya Efendi	14	694
Davutpaşa Merkez	Ali Rıza Efendi	14	491
Ayasofya Merkez	Şükrü Efendi	17	295
Üsküdar Merkez	Hacı Mehmet Efendi	14	195
Beşiktaş	Ahmed Erib Bey	10	158
Galata	Ahmed Hamdi Efendi	13	70
Feyziye	Hafız Mustafa Efendi	10	147
Kadıköy Hamidiye	H.Hafız Erşed Efendi	8	130
Mirgün	Mehmet Arif Efendi	8	63
Beylerbeyi	Ahmed Hamdi Efendi	8	86
Topkapı	Abdurrahman Hilmi E.	11	263
Eğrikapı Merkez	Lütfi Efendi	15	277

İstanbul'da erkek rüşdiyelerinin yanı sıra "Kız "Rüşdiyeleri" de bulunmaktadır. Kız rüşdiyeleri ibtidâi ve rüşdî sınıflardan oluşmakta olup eğitim süreleri 6 sene idi. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde kız rüşdiyelerinin ders programı aşağıda gösterildiği şekilde idi¹⁴⁴:

¹⁴² Rüşdiyelerde Fransızca eğitimi olmadığı halde 3. senede gösterilen Fransızca dersi taşra idadilerindeki rüşdiye üçüncü senesine aittir. **S. M. 1321**, s. 142.

¹⁴³ İstanbul'daki rüşdiyelerin yanı sıra Ayasofya Mektebi içerisinde müdürlüğünü Şükrü Efendinin yaptığı bir de "Dilsiz Mektebi" bulunmaktaydı ki 1902 tarihine gelindiğinde bu mektebin öğrenci mevcudu 16 idi. **S. M. 1321**, s. 154-163.

Tablo 20: Kız Rüşdiyeleri'nde Sınıflarına Göre Haftalık Ders Programı

<i>Ders Adı</i>	<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>	<i>6.</i>
Elifbâ ve Sözlü Malûmât	18	0	0	0	0	0
Tecvidli Kur'ân-ı Kerîm	4	6	5	3	2	1
Dini İlimler	0	2	2	2	2	2
Kıraat	4	4	4	2	1	1
İmlâ	4	4	3	2	1	1
Kitâbet	0	0	0	0	1	1
Osmanlı Lisanı Kaideleri	0	0	2	2	1	2
Arapça	0	0	0	0	2	2
Farsça	0	0	0	0	1	1
Hüsnühat	0	2	2	1	1	1
Eşya Dersleri ve Nafia Bilgileri	2	2	2	1	1	1
Ev İdaresi	0	0	0	2	2	2
Ahlak	0	0	0	1	1	2
Hıfzıssıhha	0	0	0	0	1	1
Hesap	2	2	2	2	1	1
Coğrafya	0	0	0	2	2	2
Tarih	0	0	0	2	2	1
El Hüneleri	2	2	2	2	2	2
Toplam	36	24	24	24	24	24

Rüşdiyeler içerisinde değerlendirilebilecek bir diğer kurum olan 7 senelik Kız Sanayi Mektepleri de İstanbul'da oldukça yaygındı. Kız Sanayi Mektebi'nin 7 senesi ibtidâî ve rüşdî kısımlarını oluşturmaktaydı¹⁴⁵:

Tablo 21: Kız Sanayi Mekteplerinde Sınıflarına Göre Haftalık Ders Programı

<i>Ders Adı</i>	<i>1.</i>	<i>2.</i>	<i>3.</i>	<i>4.</i>	<i>5.</i>	<i>6.</i>	<i>7.</i>
Elifbâ ve Sözlü Malûmât	18	0	0	0	0	0	0
Tecvidli Kur'ân-ı Kerîm	6	4	4	4	2	1	1
Dini İlimler	0	2	2	2	1	1	1
Kıraat ve İmlâ	8	6	6	6	2	1	1
Kitâbet	0	0	0	0	0	1	1
Kaideler	0	0	2	3	2	0	0
Arapça	0	0	0	0	0	1	2
Farsça	0	0	0	0	0	1	1
Hüsnühat	0	2	1	1	1	1	1
Eşya Dersleri ve Nafia Bilgileri	2	2	1	1	1	1	1
Ev İdaresi	0	0	0	0	2	2	2
Ahlak	0	0	0	0	1	1	1
Hıfzıssıhha	0	0	0	0	0	1	2
Hesap	2	2	2	1	1	1	1
Coğrafya	0	0	0	0	2	2	2
Tarih	0	0	0	0	2	2	1
Resim ve Hendese	0	0	0	0	1	1	1
El Hüneleri	6	12	12	12	12	12	12
Toplam	32	30	30	30	30	30	31

¹⁴⁴ 1895 yılına göre 1900 senesine gelindiğinde rüşdiye öğrencileri sayısında artış yaşanmıştır. **S. M. 1316**, s. 657-673; **1321**, s. 164.

¹⁴⁵ **S. M. 1321**, s. 165.

Kız Sanayi Mektebi ile kız rüşdiyeleri programları arasında dersler fazla farklılık göstermemekteydi. Ancak Kız Sanayi Mektebi bir sene fazla eğitim yaptığından kız rüşdiyelerinin 6 senede aldığı dersler burada 7 seneye yayılmış vaziyette idi. Bununla birlikte bir senelik farkın oluşmasındaki en önemli neden, El Hünelerleri dersine Kız Sanayi Mektebi programında çok yer verilmesindendir.

Tablo 22: 1900 Yılında İstanbul Kız Rüşdiyeleri ve Kız Sanayi Mektepleri'nde Hoca ve Öğrenci Miktarları¹⁴⁶

<i>Mektep Adı</i>	<i>Müdürü</i>	<i>Hoca Sayısı</i>	<i>Öğrenci Miktarı</i>
Gececi ve Gündüzcü Kız Sanayi Mektebi	Süleyman Efendi	25	112
Dersaâdet Gündüzcü Kız Sanayi Mektebi	Süleyman Efendi	18	194
Üsküdar Gündüzcü Kız Sanayi Mektebi	Süleyman Efendi	14	167
Mirgün Kız Rüşdiyesi	Fitnat Hanım	7	88
Beşiktaş Kız Rüşdiyesi	Feride Hanım	6	118
Fındıklı Kız Rüşdiyesi	Nefise Hanım	6	181
Üsküdar Kız Rüşdiyesi	Şevket Hanım	6	113
Sultanahmet Kız Rüşdiyesi	Emine Hanım	8	316
Eyüp Kız Rüşdiyesi	Nebihe Hanım	6	114
Molla Gürani Kız Rüşdiyesi	Fethiye Hanım	7	119
Kadıköy Kız Rüşdiyesi	Binnaz Hanım	5	100
Fatih Kız Rüşdiyesi	Münire Hanım	9	216
Küçük Mustafa Paşa Kız Rüşdiyesi	Refika Hanım	6	161
Koca Mustafa Paşa Kız Rüşdiyesi	Huriye Hanım	4	115

¹⁴⁶ Kız Sanayi Mekteplerinde erkek hoca oranı bayan hocalara yakın iken kız rüşdiyelerinde çok az erkek hocaların ders verdiği dikkat çekmektedir. **S. M. 1321**, s. 154-163.

3.2.5. Aşiret Mektebi

Aşiret Mektebi, Sultan II. Abdülhamit tarafından 1892 yılında açılan bu okul aşiret reislerinin ve ağaların çocuklarını yetiştirerek bunlara Türk kültürünü vermeyi hedeflemiş siyasi amaçlı bir mektepti¹⁴⁷.

1900 yılına gelindiğinde 5 senelik öğretim süresi olan Aşiret Mektebi'nde yıllara göre okutulan dersler şunlardı:

1. Sınıf: Kur'ân-ı Kerîm, İlmihâl, Elifbâ, Türkçe Kıraat, Uygulamalı Türkçe, Jimnastik.
2. Sınıf: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dini İlimler, Türkçe Kıraat, İmla, Hesap, Hüsnühat, Uygulamalı Türkçe, Jimnastik.
3. Sınıf: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dini İlimler, İslam Tarihi, Türkçe Kıraat, İmla, Hesap, Hüsnühat, Coğrafya, Uygulamalı Türkçe, Jimnastik.
4. Sınıf: Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dini İlimler, Arapça Sarf, Türkçe Sarf, Farsça, Kitabet, Osmanlı Tarihi, Hesap, Coğrafya, Hendese, Eşya İlmî, Osmanlı Ceza Kanunnamesi, Uygulamalı Türkçe, Jimnastik.
5. Sınıf: : Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Dini İlimler, Arapça Nahiv, Farsça, Türkçe Kitabet, Osmanlı Lisânı, Cebir ve Hesap, Coğrafya, Hendese, Hıfzıssıhha, Eşya İlmî, Ahlak İlmî, Defter Usulü, Uygulamalı Türkçe, Jimnastik¹⁴⁸.

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Aşiret Mektebi'nde birer adet müdürlük, muhasebecilik, dahiliye müdürlüğü, muhasebe katipçiliği ve yazı kalemi görevleri bulunmaktaydı. Ayrıca okulda birer tabip, eczacı ve cerrah yer almaktaydı. Eğitim kadrosu ise 13 kişiden oluşmaktaydı. 1900-1901 eğitim-öğretim yılında mektepte 120 adet gececi öğrenci eğitime devam etmekteydi¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Aşiret Mekteplerinin kuruluşu ve gelişimi hakkında bkz.: Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara 1987.

¹⁴⁸ **S. M. 1321**, s. 166-171.

¹⁴⁹ Aşiret Mektebi'nde 120 öğrenciye 21 hademe görevlendirilmiştir ki bu rakam oldukça fazladır. Buradan bu özel öğrencilerin her türlü ihtiyaçlarının sorunsuz bir şekilde giderilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. **S. M. 1321**, s. 153.

3. 3. İbtidâî Mektepler

İbtidai Mektepleri eski Sıbyan Mekteplerinin Tanzimat devrinden sonraki şekli olup rüşdiyelere öğrenci hazırlardı¹⁵⁰. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde İstanbul ve merkezlerdeki İbtidâî Mektepleri ile köy ibtidâîlerinin eğitim-öğretim süresi farklı idi. İbtidâî eğitim, İstanbul'da ve merkezlerde 3 sene iken köy ibtidâîlerinde 4 sene idi. İstanbul ve şehir-kasaba merkezlerindeki ibtidâî mekteplerde uygulanan program aşağıda sunulmaktadır¹⁵¹:

Tablo 23: *İstanbul Merkez İbtidâîleri Haftalık Ders Programı*

Ders Adı	1.	2.	3.
Elifbâ	6	0	0
Kur'ân-ı Kerîm	6	6	5
Tecvîd	0	2	2
İlmihâl	2	3	3
Ahlak	0	2	2
Osmanlıca Sarf	0	0	2
İmlâ	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Osmanlı Tarihi	0	0	2
Muhtasar Osmanlı Coğrafyası	0	0	2
Hesap	1	2	2
Hüsnühat	1	2	1
Toplam	22	22	24

Tablo 24: *İstanbul Taşra İbtidâîleri Haftalık Ders Programı*

Ders Adı	1.	2.	3.	4.
Elifbâ	6	0	0	0
Kur'ân-ı Kerîm	6	6	6	6
Tecvîd	0	0	2	2
İlmihâl	0	3	3	3
İmlâ	0	2	2	0
Kıraat	4	3	3	5
Hesap	1	2	2	2
Hüsnühat	1	2	1	1
Toplam	18	18	19	19

¹⁵⁰ 1881 yılında "Mekâtib-i Sıbyâniye" idaresinin adı "Mekâtib-i İbtidâiye" olarak değiştirilmiştir. Kodaman, "II. Abdülhamid Devrinde Eğitim", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 12, s. 459.

İstanbul merkez ibtidâî programlarında yer alan Osmanlıca Sarf, Osmanlı Tarihi ve Muhtasar Osmanlı Coğrafyası dersleri taşra ibtidâî programlarında yer almamaktadır.

1903 yılına gelindiğinde İstanbul merkezde bulunan 264 adet ibtidâînin adları, semtlere göre, aşağıda sunulmaktadır:

1. *Aksaray Merkez İbtidâîleri (26 Adet)*: Mahmudiye, Bayrampaşa, Cevher Ağa, Firuz Çavuş, İnas, Sultan Mahmud, Devecioğlu, Muhyiddin Efendi, Ata Efendi, Yunus Bey, Bedestani Halil Efendi, Defterdar İbrahim Efendi, Arrâfiyeci Ahmed Ağa, Abdülkerim Ağa, İbrahim Paşa, Nazır Hüseyin Ağa, Ruznamçeci Ali Efendi, Şahabeddin Efendi, Hacı Ömer Efendi, Yakup Ağa, Kemankeş Ahmed Ağa, Valide Sultan, Sultan Süleyman Han, Ruznamçeci İbrahim Efendi, Hasan Paşa, Dölbentçi Hüsameddin Efendi¹⁵².

2. *Sultanahmet Merkez İbtidâîleri (24 Adet)*: Sultan Birinci Mahmud Han, Sultan Birinci Hamid Han, Sultan Birinci Ahmed Han, Cağalzade Rüstem Paşa, Mihrişah Sultan, Mahmud Ağa, Yahya Paşa, Bican Sultan, Ali Paşa, Kürkcübaşı Ali Ağa, Mahmud Veli Paşa, Yusuf Efendi, Mercan Ağa, Esmâ Han Sultan, Damat İbrahim Paşa, Kamer Hatun, Emin Bey, Atik Ali Paşa, İsmail Ağa, Abdullah Paşa, Ayn-şâh Sultan, İskender Paşa, Zaîm Osman Ağa, Darüssaâde Mehmet Ağa¹⁵³.

3. *Tophâne Merkez İbtidâîleri (30 Adet)*: Şah Hubân, Pîri Mehmet Bey, Şehid Mehmet Paşa, Yunus Ağa, Seyyid Mehmed Ağa, Topçubaşı İsmail Ağa, Fîruz Ağa, Topçubaşı Emin Ağa, Sirkeci Mustafa Ağa, Sultan Süleyman Han, Tıbbî Mustafa Efendi, Ebülfazl Mehmet Efendi, Kılıç Ali Paşa, Muhyiddin Fenârî, Mahmud Ağa, Sultan Mahmud Han, Sultan Mustafa Han, Eyüp Ağa, Karafakih Hüseyin Bey, Fatma Hatun, Hacı Ahmed, Balmumcu İsmail Ağa, Abdülkadir Çavuş, Tavl Piyale Paşa, Kaymak Mustafa Paşa, Kara Kapudan, Bostancıbaşı Abdullah Ağa, Belkıs Hanım, İbrahim Paşa, Kaymakam Mustafa Paşa¹⁵⁴.

¹⁵¹ S. M. 1321, s. 172.

¹⁵² S. M. 1319, s. 172; 1321, s. 173.

¹⁵³ S. M. 1319, s. 172-173; 1321, s. 173-174.

¹⁵⁴ S. M. 1319, s. 173-174; 1321, s. 174-175.

4. *Eyüp Merkez İbtidâîleri* (12 Adet): Mihrişâh Sultan, Hacı Halid Bey, Şah Sultan, Râmî Mehmet Paşa, Cezrî Kasım Paşa, La'lî-zâde, Hacı Ali Paşa, Ramazan Ağa, Abdi Efendi, Daye Hatun, Ali Bey Köy, Şerbetçi Mustafa¹⁵⁵.

5. *Sultan Selîm Merkez İbtidâîleri* (16 Adet): Esat Efendi, Tercüman Yunus Efendi, Mustafa Çavuş, Molla Aşıkî, Fatma Hatun, Nakşidil Valide Sultan, Sultan Selim Han, Debbâğ Yunus, İsmail Ağa, Adile Sultan, Defterdar Ahmed Paşa, Seyyid Mehmet Efendi, Zeynelabidin Efendi, Bekli-zâde Râşid Efendi, Muhyiddin Efendi, Veli Bey¹⁵⁶.

6. *Çengelköy Merkez İbtidâîleri* (19 Adet): Merkez, Abdullah Ağa, Birinci Sultan Hamid Han, İskender Paşa, Yasemin Hatun, Mustafa Efendi, Tevfîkiye, Canfedâ Hatun, Hacı Beşir Ağa, Yusuf Ağa, Ali Reis (İnas), Sinan Ağa, Vani Karyesi, Dereski, Defterdar Mehmet Bey, Memiş Sinan Efendi, Valide Sultan, Kerime Hatun, İshak Ağa (İnas)¹⁵⁷.

7. *Üsküdar Merkez İbtidâîleri* (34 Adet): Sultan Selim Han, Fıstıklı, Rüstem Paşa, Sultan Mustafa Han, Rumi Mehmet Paşa, Cedid Valide Sultan, Mihrimâh Sultan, Nurfidan Kadın, Tevfîkiye, Kara Kadı, Gülfem Hatun, Debbâğ Mahmud Ağa, Zühtü Paşa, Sipahiler Ağası, Kapı Ağası, Atik Valide Sultan, Şehid Ahmed Paşa, Kösem Valide Sultan, Hacı Faik Bey, Hacı Bekir Bey, Cebecibaşı, Süleyman Paşa, Hacı Mustafa Ağa, Tavaşi Hüseyin Ağa, Haydar Paşa, Ayşe Hatun, Cevher Ağa, Erenköyü, İnas, Süleyman Efendi, Sultan Abdülmecid Han, Mahmudiye, İbrahim Ağa, Ziver Bey¹⁵⁸.

8. *Hasköy Merkez İbtidâîleri* (29 Adet): Halid Efendi, Behruz Ağa, Garik Ali Bey, Debbâğ Hacı Hüseyin Efendi, Hakîm-başı Ömer Efendi, Kasım Çavuş, Emine Hanım, Koca Mustafa Paşa, Hacı Evliya, Ahmed Paşa, Hacı Kadın, Yolgeçen, Habbâzân Ömer Efendi, Haseki Sultan, Kaşıkçı Mustafa Ağa, Ferruh Ağa, Şerif Paşa, Kamer Hatun, Nazperver Kalfa, Emin Ganem Mustafa Çavuş, İbrahim Paşa, Serçavuş Yusuf Ağa, Kürkcübaşı Hüseyin

¹⁵⁵ S. M. 1319, s. 174-175; 1321, s. 175-176.

¹⁵⁶ S. M. 1319, s. 175; 1321, s. 176.

¹⁵⁷ S. M. 1319, s. 175-176; 1321, s. 176-177.

¹⁵⁸ S. M. 1319, s. 176-177; 1321, s. 177-178.

Ağa, Hamdi Paşa, Hacı Vahdettin, Bâlâ Kuyusu, Mir-ahûr Mehmed Ağa, Deniz Abdal, Üçgözlü Mehmet Efendi¹⁵⁹.

9. *Beşiktaş Merkezi İbtidâîleri* (20 Adet): Süheyl Bey, Pürtelâş Hasan Efendi, Hacı Receb Efendi, Fezgânî Ali Efendi, Macide Hanım, Ömer Avni Efendi, Mağribî Şeyh Mehmet Efendi, Esmâ Sultan, Rabia Adeviye Hanım, Kapudan İbrahim Ağa, Abbas Ağa, Âsâriye, Sabiha Hanım, Abbas Efendi, Raif Ağa, Hamidiye, Ebûlhayr Efendi, Hamidiye, Valide Sultan, Rum Ali¹⁶⁰.

10. *Mirgün Merkez İbtidâîleri* (13 Adet): Sultan Üçüncü Ahmed Han, Sultan Birinci Hamid Han, Sultan Mecid Han, Hacı Mahmud Bey, Çoban Mustafa Paşa, Osman Paşa, Molla Çelebi, Hamidiye, Ali Kethüda, Yusuf Ağa, Fener Nahiyesi, Kilyos, Zekerîya¹⁶¹.

11. *Emir Buhârî Merkez İbtidâîleri* (22 Adet): Kara Emin Bey, Mimar Sinan, Fatma Sultan, Mirmirân Hüseyin Paşa, Kıztaşı, Haniye Hatun, Yağcı Mehmet Efendi, Besim Cedit Paşa, Sinan Bey, Ahmed Hulusi Paşa, Pir Ahmed Çelebi, Aşık Şevki Efendi, Canfedâ Hatun, Mehmet Paşa, Hatice Sultan, Araba Emîni, Reisülküttap İsmail Efendi, İskender Paşa, Bayezid Bey, Rüstem Çelebi, Gazi Ahmed Paşa, Hamza Bâlî.

12. *Fatih Merkez İbtidâîleri* (19 Adet): Hakim Şîrvânî Mehmet Efendi, Fatih Sultan Mehmet Han, Amuca Hüseyin Paşa, Üsküplü, Kara Mehmet Bey, Süleyman Subaşı, Safa Kadın, Zembilli Ali Efendi, Saliha Sultan, Adilşâh, Piri Mustafa Paşa, Asude Hatun, Emin Nureddin, Hüsam Bey, Abdüsselâm, Receb Ağa, Recâi Efendi, Numune-i Osmânî, Şişeci Mehmet Efendi¹⁶².

3. 4. Özel Mektepler

Ağırlıklı olarak ibtidâîlerden ve bununla birlikte rüşdiyelerden oluşan özel okullar, paralı olmakla birlikte bu mekteplerde ücretsiz öğrenciler de bulunmaktaydı. Örneğin 1902 yılında Beşiktaş Hamîdî Mektebi Kız Öğrenci

¹⁵⁹ S. M. 1319, s. 177-178; 1321, s. 178-179.

¹⁶⁰ S. M. 1319, s. 178; 1321, s. 179.

¹⁶¹ S. M. 1319, s. 179; 1321, s. 180.

Kısmı'nda 90 öğrencinin 70'i paralı, 20'si ücretsiz; Sultanahmet'teki Darüledeb'te 119 öğrencinin 90'ı paralı 29'u parasız; Yusuf Paşa'daki Mekteb-i Osmânî'nin 151 öğrencinin 133'ü paralı, 18'i parasız olarak eğitime devam etmekteydi. Bazılarının başında nâzırların bulunduğu bu mekteplerde, devlet okullarına göre daha kalabalık bir idari heyet ile doktor ve eczacı gibi kadrolar da bulunmaktaydı¹⁶³. Bu cümleden olarak özel mektepler içerisinde en kalabalık öğrenciye sahip olan Üsküdar Ravza-i Terakki Mektebi'nde 1 müdür, 1 müdür muavini, 5 üye, 1 doktor, 1 mütehasıs, 1 cerrah, 1 diş mütehasısı, 1 ders nazırı, 34 hoca ve 13 hademe görev almıştır¹⁶⁴.

Tablo 25: *İstanbul Özel Mekteplerinde Hoca ve Öğrenci Miktarları*¹⁶⁵:

<i>Mektep Adı</i>	<i>Nâzırı veya Müdürü</i>	<i>Hoca Sayısı</i>	<i>Öğrenci Miktarı</i>
Beşiktaş Hamîdî Mektebi	Abdülganî Ağa	18	225
Beşiktaş Hamîdî Kız Öğrenci Kısmı	Remziye Hanım	4	90
Şemsülmaârif Hamîdi Mektebi	Hamdi Şükrü Efendi	18	-
Beşiktaş Afitab Maârif Mektebi	Mahmud Celaleddin Bey	18	-
Sultanahmet Darüledebi	Abdullah Bey	16	119
Yusuf Paşa Mekteb-i Osmânîsi	Ali Rıza Bey	10	118
Mekteb-i Osmânî Kız Öğrenci Kısmı	Ali Rıza Bey	10	33
Dar'ül-ilm ve Ta'lîm Mektebi	İbrahim Ethem Bey	24	154
Burhan-ı Terakki Hamîdî Mektebi	Hakkı Bey	21	87
Şemsü'l-Mekâtib Mektebi	Mahmud Fahreddin Bey	16	-
Kasım Paşa Hadîkatü'l-Marifet M.	Kazım Bey	14	314
Eyvansaray Dar'ül-Feyz-i Hamîdî M.	Süleyman Hamdi Efendi	13	118
Kasım Paşa Teşvikiye Mektebi	Mehmet Ziyaeddin Bey	10	101
Mercan Maşrık Füyûzât Mektebi	Ömer Faruk Bey	9	11
Üsküdar Mizan-ı Terakki Mektebi	Abdurrahman Neşet Bey	11	35

¹⁶² **S. M. 1319**, s. 180; **1321**, s. 181.

¹⁶³ Aynı şekilde Kasım Paşa'da bulunan Hadîkatü'l-Marifet Mektebi'nde öğrenim gören 314 öğrencinin 273'ü paralı, 41'i parasız; yine Kasım Paşa'daki Teşvikiye Mektebi'nde 101 öğrencinin 69'u paralı, 32'si parasız; Üsküdar'daki Mizan-ı Terakki Mektebi'nde 35 öğrencinin 5'i paralı, 30'u parasız eğitime devam etmekteydi. **S. M. 1321**, s. 183-191.

¹⁶⁴ **S. M. 1321**, s. 194.

¹⁶⁵ Maârif Salnâmesinde geçen rakamlar araştırmacı tarafından tablolara dönüştürülmüştür. **S. M. 1321**, s. 182-206.

Üsküdar Ravza-i Terakki Mektebi	Halil Rüşdü Bey	34	671
Halîle-i Mahmûdiye Erkek İbtidâî M.	Ahmed Neşet Bey	4	34
Celal Bey Kız İbtidâî Mektebi	Ahmed Neşet Bey	3	9
Zeynelabidin Mektebi	Mehmet Fikri Bey	18	311
Tefeyyüz Mektebi	Muammer Bey	21	203
Sahrâ-yı Cedîd Mektebi	Abdi Kamil Efendi	3	54
Rehber-i Tahsîl Mektebi	Mahmud Kenan Bey	24	225
Şule-i Terakki Mektebi	Mahmud Celaledin Bey	9	172
Dar'üt-tahsîl Mektebi	Receb Efendi	14	-
Üsküdar Altûnîzâde Mektebi	Kazım Bey	7	99
Kadıköy Dâr'ül-irfân Mektebi	Alâeddin Bey	16	148
Necm-i Terakkî Mektebi	Hüseyin Hıfzı Efendi	12	165
Kadıköy Kenz'ül-Maârif Mektebi	İbrahim Rifat Efendi	10	83
Üsküdar Mir'at'ül-Feyz Hamîdî M.	Ziya Bey	13	100
Kadıköy Numûne-i Tadrîs Mektebi	Hacı Salih Sıtkı Efendi	5	69

3. 5. Askerî Mektepler

Osmanlı Devleti'nde kuruluşlarından itibaren ülkenin en gözde okulları olan askerî mekteplerden ilki idadi şubesi de bulunan Mekteb-i Harbiye idi. İkincisi idadi şubesi bulunan Mekteb-i Tıbbiye gelmekteydi. Bu iki mektebin açılması ile önemi azalmasına rağmen 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde hala varlığını sürdüren diğer bir askerî mektep Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'dur. Ayrıca İstanbul'da bulunan ve bu mekteplere hazırlık görevi gören askerî rüşdiyeler de vardı. Osmanlı son dönemlerine gelindiğinde denizci neferleri yetiştiren Bahriye Mektebi ve Bahriye Makine Uygulama Mektebi de bulunmaktaydı.

3.5.1. Kara Askerî Mektepleri

Mekteb-i Harbiye: Askerî mekteplerin en gözde olanı Mekteb-i Harbiye, Osmanlı subaylarının (zabitlerinin) yetiştirildiği mektep idi. II. Mahmud zamanında 1834 yılında açılan bu okul, ağırlıklı olarak Müslüman

çocukların yer aldığı bir kurumdu. Askerî idadiden mezun gayrimüslim çocuklarda bu mektebe girebilirlerdi. 1847'den 1873'e kadar 4 sene, bu tarihten itibaren 3 senelik eğitimlerinin ardından Harbiye öğrencileri yapılan imtihanla diplomalarını alırlar; ordudaki piyade ve süvari sınıflarına mülâzım-ı sânilik rütbesiyle atanırlardı¹⁶⁶.

Harbiye'nin mülki ve askerî mekteplere göre çok daha kalabalık bir teşkilatı ve hoca kadrosu bulunmaktaydı. Mekteb-i Harbiye içerisinde Erkân-ı Harbiye, Baytar, Piyade ve Süvari ile Özel Sınıflar yer almaktaydı. 1902 yılına gelindiğinde Harbiye'de 163 kişilik eğitici kadro ile 12 kişilik Yazı İşleri Kalemi, 4 kişilik Evrak Kalemi, 6 kişilik Muhâsebe Kalemi yer almaktaydı. Bu tarihlerde Askeri Mektepler Nazırı ve Tophâne Müşiri Mustafa Zeki Paşa Harbiye'de ders veriyordu. Bunun yanı sıra birçok meşhur mülki ve askerî hocaların da dersleri bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları aşağıda sunulmaktadır:

- Piyâde Talimi Dersi: Rahmi Paşa, Nasır Paşa.
- Süvari Talimi Dersi: Hilmi Paşa, İsmail Paşa
- Topçuluk Dersi: Ahmed Muhtar Paşa
- Askerî Terbiye Dersi: Emin Paşa
- Askerî Telgraf ve Topografya Dersi: Şevki Bey
- Fransızca: Mösyö Lobet, Mösyö Magos, Mösyö de Bova.

163 kişilik öğretmen kadrosunun 155'i asker, 8'i sivil öğretmenlerden oluşmaktaydı. 155 kişilik askerî eğitici kadronun 1'i Müşir, 7'si Ferîk, 5'i Mirlivâ, 13'ü Miralay, 11'i Kâimmakâm, 22'si Binbaşı, 38'i Kolağası, 37'si Yüzbaşı, 21'i de Mülâzım-ı Evvel rütbelerinde idi¹⁶⁷.

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Harbiye'deki öğrenci adedi aşağıda tablolatırılmıştır:

¹⁶⁶ Uğur Ünal, **Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu** (1861-1876), G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 204. Mektebe giren Gayrimüslim öğrencilerden bazıları yurt dışına dahi gönderilmiştir. Hayta, **Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvîr-i Efkâr Gazetesi**, s. 216.

Tablo 26: 1902-1903 yıllarında Mekteb-i Harbiye Öğrenci Miktarı:

Erkân-ı Harbiye Sınıfı	Baytar Sınıfı	Piyâde ve Süvârî Sınıfı	Aşiret Sınıfı ve Özel Sınıf
126	89	2289	34
Toplam: 2538			

1902 yılına gelindiğinde Harbiye Mektebi'nin 1.281 öğrencisi olan bir de idadisi bulunmaktadır. Bu idadi mektebinde müdürlük görevini Mehmet Ziya Paşa yürütmekte olup 38 askeri hoca, 7 mülki hoca ve 15 zabıt bulunmaktadır. Harbiye Mektebi İdadisi'nde okutulan belli başlı dersler şunlardı: Osmanlıca Kitabet, Fransızca, Osmanlı Tarihi, Genel Tarih, Coğrafya, Hendese, Riyaziye, Kozmoğrafya, Makine, Resim, Jimnastik¹⁶⁸.

Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiyye-i Şâhâne: Osmanlı Devleti'nde ilk tıbbî eğitim askeri sahada ortaya çıkmıştı. 1839 yılında Sultan II. Mahmud döneminde açılan bu mektep çoğunlukla askerî hizmetlerde bulunmakla birlikte, Sivil Tıbbiye açılana kadar, sosyal hizmetlerde de bulunmuştur¹⁶⁹.

Askeri Tıbbiye'de eğitim süresi başlangıçta 4 sene iken akabinde altı sene, 1855'te ise idadisi ile birlikte 11 seneye çıkartılmıştır¹⁷⁰. 1902 yılına gelindiğinde Genel Askerî Mektepler Nazırlığı görevini Tophâne-i Âmire Müşiri Mustafa Zeki Paşa sürdürmekteydi. Bununla birlikte Genel Askerî Mektepler İkinci Nazırı olan Ferik Rıza Paşa, bu okulun nazırlığı görevini yürütmekteydi. Mektebin müdürü ise Erkân-ı Harbiye Mirlivâsı Zeki Paşa idi¹⁷¹.

20. yüzyıl başlarında Askerî Tıbbiyede eğitim kadrosu 32 askeri hoca, 24 yardımcı hoca, 6 mülki hoca ve 18 zabitten oluşmaktaydı. Askeri

¹⁶⁷ Mekteb-i Harbiye'de her sınıftan askeri rütbeli hoca bulunmaktaydı. 155 kişilik hoca kadrosu da Erkân-ı Harbiye, Piyade, Süvari, Topçu, Baytar ve Tabip sınıflarındandı. **S. M. 1321**, s. 207-214.

¹⁶⁸ Habiye İdadisindeki 38 askeri hocanın 3'ü Mirliva, 1'i Miralay, 7'si Kâimmakâm, 6'sı Binbaşı, 4'ü Kolağası, 11'i Yüzbaşı, 4'ü Mülâzım-ı Evvel, 3' Mülâzım-ı Sâni idi. **S. M. 1321**, s. 228-230.

¹⁶⁹ **T. V.**, No: 793, s. 2; No: 799, s. 2.

¹⁷⁰ Kemal Özbay, **Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askeri Hastaneler**, C. I, s. 59.

hocalardan Ferik Feyzi Paşa İmrâz-ı Dâhiliye, Ferik Cemil Paşa Serîrât-ı Hâriciye, Ferik Ferdinand Paşa Hıfzıssıhha, Ferik Zağros Paşa Serîrât-ı Dâhiliye derslerini vermekteydi. Bununla birlikte 32 askeri hocanın 5'i Ferik, 9'u Mirlivâ, 6'sı Miralay, 5'i Kâimmakâm, 5'i Binbaşı ve 2'si Yüzbaşı idi¹⁷².

Askerî Tıbbiyede bir 8 kişinin görevli olduğu bir Eczâne, 2 memurun çalıştığı bir Genel Muayenehane, 5 kişinin çalıştığı bir Matbaa da bulunmaktaydı. 1902-1903 eğitim-öğretim yılında Askeri Tıbbiyedeki 709 Müslüman, 5 Gayrimüslim olmak üzere toplam 714 öğrenci eğitime devam etmekteydi¹⁷³.

1902 yılına gelindiğinde Askeri Tıbbiyenin 604 öğrencisi olan bir idadisi bulunmaktadır. Bu idadi mektebinde müdürlük görevini Mehmet Zekâi Bey yürütmekte olup 47 askeri hocası bulunmaktadır. Askeri Tıbbiye İdadisi'nde okutulan belli başlı dersler şunlardı: Kitabet, Osmanlı Tarihi, Riyaziye, Hayvânât, Coğrafya, Cebir, Kozmoğrafya, Almanca Resim, Jimnastik¹⁷⁴.

Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn: 1795 yılında III. Selim tarafından Hasköy'deki Humbaracılar Kışlası'nın yanında açılan askeri teknik mekteptir¹⁷⁵. Başlangıçta Harbiye Mektebi görevini görmekle birlikte Sultan II. Mahmut tarafından Harbiye'nin açılması ile Topçu Mektebi halini almıştır. 20.

¹⁷¹ Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Askerî Tahrîrât Kalemi, Mülki Tahrîrât Kalemi, Askerî Muhâsebe Kalemi, Mülki Muhâsebe Kalemi, Evrak ve Sicil Şubesi ile Divân-ı Harb ve Tetkîk-i Müellefât Komisyonu bulunmaktaydı. **S. M. 1321**, s. 215-217.

¹⁷² Askeri Tıbbiyedeki 24 yardımcı hocanın 1'i Mirlivâ, 3'ü Miralay, 2'si Kâimmakâm, 1'i Binbaşı, 11'i Kolağası, 6'sı ise Yüzbaşı idi. **S. M. 1321**, s. 217-218.

¹⁷³ Yukarıda sayılan memurların yanı sıra çeşitli hizmetlerde bulunan 12 adet memur vardı. **S. M. 1321**, s. 220-221.

¹⁷⁴ Askeri Tıbbiye İdadisindeki 47 askeri hocanın 5'i Miralay, 3'ü Kâimmakâm, 3'ü Binbaşı, 5'i Kolağası, 13'ü Yüzbaşı, 15'i Mülâzım-ı Evvel, 3'ü Mülâzım-ı Sâni idi. **S. M. 1321**, s. 231-232.

¹⁷⁵ Geniş bilgi için bkz.: Yağmur Say, **Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn**, Topçu ve Füze Okulu Matbaası, Ankara 1995; Mehmet Arif, **Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Kûşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermanı**, İstanbul 1328 (1912); **Mir'at-i Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn**, Yay. Haz.: Sadık Erdem, İstanbul 1986; Hayta-Ünal, "*Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'un Kuruluşu ve İlk Yılları*", **Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman'a Armağan**, ss. 388-395.

yüzyıl başlarına gelindiğinde bünyesinde bir de Mülki Hendese bulunmaktaydı.

1902 yılında Ragıp Paşa müdürlüğünde 84 hocanın görevli olduğu Mühendishane'de 22 de memur görev yapmaktaydı. Burada okutulan bazı dersler şunlardı: Askeri Köprüler, Askeri Kitabet, Taksîm-i Arazi, Askeri İnşaat, Hendese-i Resmiye, Fransızca, Almanca, Kozmoğrafya, İstihkâmât, Mekanik, Fenn-i Mimari, Yollar ve Projeleri, Seyyar Topçu Talimi, Kale Topçu Talimi, Piyade Talimi, Askeri Coğrafya, Osmanlı Tarihi, Osmanlı Topçuluğu, Kimya, Hesap İşleri, Riyaziye, Silah Fenni, Kundak ve Araba İmalatı, Namlu ve Mermi İmalatı, Resim, Jimnastik¹⁷⁶.

Askeri Rüşdiyeler: Osmanlı Devleti'nde üst askeri mekteplere girebilmek için öncelikle askeri rüşdiyeleri bitirmek gerekiyordu. Sultan Abdülaziz devrinde 1875 yılında 9 adet askeri rüşdiye açılmıştır. Askeri rüşdiyelerin açılmasından sonra askeri eğitim: 1. Rüşdiye (ilk), 2. idâdiye (orta), 3. Harbiye (lise), 4. Erkân-ı Harbiye (yüksek) olmak üzere derecesini bulmuş; süvari, baytar ve topçu gibi şubeleri de ihtisas kısmını oluşturmuştur¹⁷⁷.

1902 yılına gelindiğinde askeri rüşdiyelerin ders nazırı Kazım Bey'dir. Anadolu ve Rumeli'de de birçok şehirde olan askerî rüşdiyenin İstanbul'daki sayısı 7 idi. Askeri rüşdiyelerde okutulan belli başlı dersler şunlardır: Resim, Fransızca, Coğrafya, Arapça, Farsça, İmla, Kaideler, Riyaziye, Hüsnühat, İlmihal¹⁷⁸.

Aşağıda İstanbul'daki askeri rüşdiyeler, müdürleri ve hoca sayıları sunulmaktadır:

¹⁷⁶ Mühendishâne'de daha çok topçuluk ve istihkam fenni ile ilgili dersler verilmekte olup aynı isimli dersleri farklı hocalar takip etmiştir. **S. M. 1321**, s. 222-225.

¹⁷⁷ Osman Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, C. II, s. 432.

¹⁷⁸ Her okulda yukarıda belirtilen dersler okutulmakla birlikte programlarda ufak tefek bazı değişikliklere rastlanılmaktadır. **S. M. 1321**, s. 232-236.

Tablo 27: *İstanbul Askerî Rüşdiyeleri*¹⁷⁹.

Askerî Rüşdiye Adı	Müdürü	Hoca Sayısı
Baytar	Halil Hilmi Efendi	6
Eyüp	Şevket Efendi	8
Soğuk Çeşme	Cemil Efendi	13
Beşiktaş	Kasım Efendi	12
Fatih	Ahmed Fahri Efendi	14
Koca Mustafa Paşa	Emin Efendi	14
Toptaşı	Haydar Efendi	14

3.5.2. Deniz Askerî Mektepleri

Mekteb-i Bahriye: Sultan III. Mustafa döneminde, 1773 yılında, Osmanlı donanmasının subay ve teknik elemanı ihtiyacını karşılamak üzere açılan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn (Deniz Mühendishânesi), Sultan Abdülmecid döneminde geliştirilerek Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne adını almıştır¹⁸⁰.

1902 yılına gelindiğinde bünyesinde Tüccar Kaptan Mektebinin de bulunduğu Bahriye Mektebi'nin Nâzırı Hüsnü Paşa olup 76 hoca kadrosu bulunmaktaydı. Bu hocaların 3'ü hariç tamamı askeri personel idi. Bunlar arasında 1 Ferik, 1 Miralay, 5 Kâimmakâm, 2 Binbaşı bulunmaktaydı. Bahriye Mektebi'nde Bahriye Haritası, Fotoğraf, Çarkçılık, Gemicilik, Genel İşaretler, İngilizce, Fransızca, Osmanlıca Kaideler, Tarih, Müsellesât ve Cebir, Torpido, Coğrafya, Jimnastik, Balistik, İnşâiye, Elektrik, Harp Fenni dersleri okutulmaktaydı.

1902 yılına gelindiğinde Bahriye Mektebi'nde 107 öğrenci, idâdisinde 351 öğrenci, Gececi Tüccar Kaptan Mektebi'nde 75, Yüksek Makine Sınıflarında 6 ve Yüksek İnşaat Sınıflarında 6 öğrenci eğitime devam

¹⁷⁹ S. M. 1321, s. 232-236. 1876'da İstanbul'da 9 adet askeri rüşdiye bulunmaktaydı. D. S. 1293 (1876), s. 123.

¹⁸⁰ İsmail Kayabak-Cemender Arslan, "Deniz Harp Okulu ve Lisesi Tarihçesi", T.K.A.E. Türk Kültür Dergisi, S.: 129, s. 791.

etmekteydi¹⁸¹. Bu tarihte, Bahriye Mektebi Rüşdiyesinde ise 251 öğrenci bulunmaktaydı¹⁸².

Bahriye Makine Uygulama Mektebi: 1902 yılında bu mektepte nazır Halil Paşa, müdür ise Hüseyin Bey olup 62 hoca görev almıştır. Bu hocalardan 1'i Mirlivâ, 1'i Kâimmakâm, 2'si Binbaşı, 6'sı Sağ Kolağası, 9'u Sol Kolağası, diğerleri ise Yüzbaşı, Mülâzım-ı Evvel ve Mülâzım-ı Sâni idi.

20. yüzyıl başlarında, mektebin Makine Sınıflarında 508, İdadi sınıflarında 847, İbtidâî sınıflarında 401 ve Gedikli sınıflarında 72 olmak üzere toplam 1.828 öğrencisi bulunmaktaydı. Bu mekteplerin yanı sıra uygulamalı eğitimler için Selimiye Firkateyni İçerisinde Gedikli Öğrenciler Mektebi ile Tersanede Bahriye Sanayi ve İmâlât Sıbyan Taburu Mektebi mevcuttu¹⁸³.

¹⁸¹ **S. M. 1321**, s. 237-239.

¹⁸² Bahriye Rüşdiyesinde eğitim-öğretim 4 sene idi. 1902 yılında 1. sınıfta 50, 2. sınıfta 75, 3. sınıfta 68 ve son sınıfta 58 öğrenci bulunmaktaydı. **S. M. 1321**, s. 243.

¹⁸³ Selimiye Firkateyni İçerisinde Gedikli Öğrenciler Mektebi'nin Sağ Kolağası Kaptan Vâsıf Efendi; Tersane Bahriye Sanayi ve İmâlât Sıbyan Taburu Mektebi'nin müdürlüğünü ise Binbaşı Mehmet İbrahim Bey yürütmekteydi. **S. M. 1321**, s. 242-244.

4. BÖLÜM

İSTANBUL'DA YERALAN EĞİTİMLE İLGİLİ DİĞER KURUMLAR

Eğitimle İlgili Kurumlar başlığı altında 20. yüzyılda İstanbul'da bulunan kütüphaneler, matbaalar, rasathane ve müze konuları üzerinde durulacaktır.

4. 1. Kütüphaneler

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde İstanbul merkezinde kayıtlı 47 kütüphane bulunmaktadır. Büyük bir kısmının camilerde yer aldığı bu kütüphaneler ile bulundukları semt, kurucusu, kitap adedi ve kuruluş tarihleri aşağıda tablolar halinde sunulmuştur:

Tablo 28: 20. yüzyıl başlarında 1.000'den fazla kitabı bulunduran İstanbul Kütüphaneleri¹⁸⁴

Kütüphane Adı	Bulunduğu Yer	Kütüphaneyi Kuran Kişi	Kitap Adedi	Kuruluş Tarihi
Yeni Cami	Yeni Cami	Sultan III. Ahmed	1.544	1137
Nûr-ı Osmâniye	Nur-ı Osmaniye Cami	Sultan Osman	5.053	1169
Hamidiye	Bahçekapısı Medresesi	Sultan Abdülmecid Han	2.252	1094
Esat Efendi	Ayasofya	Nakîb'ül-Eşrâf Esat Efendi	3.943	1262
Halet Efendi	Mevlevihâne Kapısı	Mehmet Sait Hâlet Efendi	1.090	1244
Köprülü-zâde Mehmet Paşa	Çemberli Taş	Köprülü-zâde Mehmet Paşa	3.118	1088
Âşir Efendi	Bahçe Kapısı	Reisülküttâp Mustafa Efendi	2.264	1154
Ayasofya	Ayasofya Camii	-	5.307	1250
Veliyyüddin Efendi	Sultan Bayezid Camii	Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi	3.484	1175
Umûmî Kütüphane	Sultan Bayezid Camii civarı	-	9.452	1300
Kılıç Ali Paşa	Kılıç Ali Paşa Camii civarı	-	1.016	-
Selim Ağa	Üsküdar Atlama Taşı	Hacı Selim Ağa	1.320	1196
Süleymâniye	Süleymaniye Camii	-	1.160	1280
Râgıp Paşa	Koska Caddesi	Ragıp Paşa	1.641	1155
Kadiasker Mehmet Efendi	Çarşamba	-	2.354	1189
Atıf Efendi	Şeyh Vefa	Atıf Efendi	2.857	1104
Damat İbrahim Paşa	Damat İbrahim P. Medresesi	-	1175	-
Laleli	-	-	3.864	1317

¹⁸⁴ S. M. 1316, s. 752-755; 1317, s. 846-849; 1318, s. 918-921; 1321, s. 250-252.

Fatih	Fatih Camii	-	6.330	1155
Aksaray Valide Camii	Aksaray Valide Camii	-	1.055	1288

Yukarıda adı geçen kütüphanelerden başka İsmihan Sultan (441 kitap), Mihrişah Sultan (727 kitap), Emir Hoca Kemankeş (888 kitap), Beşir Ağa (690 kitap), Yahya Efendi (492 kitap), Çorlulu Ali Paşa (455 kitap), Selîmiye (655 kitap), Eyüp Camii (199 kitap), Şeyh Murat (595 kitap), Kalkandelenli İsmail (188 kitap), Feyzullah Efendi (373 kitap), Kara Mustafa Paşa (484 kitap), Hakim oğlu Camii (19 kitap), Kuyucu Murat Paşa (21 kitap), Hacı Mustafa Efendi (176 kitap), Hakîm oğlu Ali Paşa (946 kitap), Amca Hüseyin Paşa (543 kitap), Çelebi Abdullah Efendi (409 kitap), Hüsrev Paşa (934 kitap), Düğmeli Baba (619 kitap), Rüstem Paşa (560 kitap), Mahmud Veli Paşa (518 kitap), Esat Efendi (187 kitap), Mehmet Ağa Camii (202 kitap), Servili (358 kitap), Beşir Ağa (200 kitap), Kara Çelebi-zâde Hüsâmeddin (359 kitap)¹⁸⁵.

4.2. Matbaalar

Osmanlı Devleti son dönemlerinde İstanbul'da farklı dillerde baskı yapan 76 matbaa bulunmaktadır. Her dilde baskı yapabilen matbaalar yanında Türkçe, Fransızca, Rumca, Ermenice, Rusça, Bulgarca, Almanca, Yahudice ve Arapça matbaalar mevcuttu¹⁸⁶. Aşağıda İstanbul'da bulunan 76 matbaadan bazıları yer almaktadır:

Tablo 29: *İstanbul Matbaaları, Bulundukları Yer ve Sahipleri*

Matbaa Adı	Bulunduğu Yer	Sahibi	Hangi Dilde
Matbaa-i Âmire	Gülhâne	Maârif Nezâreti	Çeşitli Dillerde
Askeri Matbaa	Süleymaniye	Seraskerî	Çeşitli Dillerde
Bahriye Matbaası	Kasım Paşa	Bahriye Nezareti	Çeşitli Dillerde
Osmanlı Matbaası	Çemberli Taş	Cevat Bey	Çeşitli Dillerde
Arif Efendi	Bayezid	Müderriş Arif Efendi	Türkçe
Françesko Engeldi	Köprü Başı	Françesko Engeldi	Türkçe-Fransızca
Artin Asadoryan	Bâb-ı Âlî Caddesi	Artin Asadoryan	Türkçe, Fransızca,

¹⁸⁵ S. M. 1316, s. 752-755; 1317, s. 846-849; 1318, s. 918-921; 1321, s. 250-252.

¹⁸⁶ 1902 yılına gelindiğinde Devlet Matbaası olan Matbaa-i Âmire'nin müdürü Cevat Bey idi. S. M. 1321, s. 63.

			Almanca-Rusça
Mehmet Hulusi	Mercan	Mehmet Hulusi	Türkçe
Karabet Efendi	Bâb-ı Âlî Caddesi	Karabet	Türkçe-Fransızca

Yukarıdaki matbaalar dışında aşağıda isimleri verilenler de kayda değerdir: Ali Rıza Efendi, Abdullah Efendi, İkdâm, İsmail Hakkı Efendi, Mehran Papasyan, Evram Leon veledi Minon, Hüseyin Remzi, Şirket-i İrânîye Matbaası, Teodoridis, Karabet Boberciyan, Aleksandros, Mahmud Bey, Mehran Efendi, Hacı Hüseyin, Canik Aramyan, Agop Boyacıyan, Saadet, Aragil, Karabanidi, Leon Terziyan, Apik Aramyan, Manasyan, Ticaret Odası ve Nikolayidi Matbaaları¹⁸⁷.

Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nde çıkartılmakta olan resmî ve gayr-ı resmî Türkçe, Arapça, Fransızca, Ermenice, Almanca, İtalyanca, Rumca, Sırpça, Yahudice ve Bulgarca 49 gazete vardı. Bunlardan Cerîde-i Askeriyye, Vakâyi-i Tıbbiyye-i Askeriyye, Cerîde-i Mehâkim, Cerîde-i Bahriyye, Mecmua-i Fünûn-ı Bahriyye, Mecmua-i Umûr-ı Nâfia ve Ziraat, Ziraat Mecmuası, Dersaâdet Ticaret Odası Gazetesi resmi olup her biri Türkçe çıkartılmakta idi¹⁸⁸.

Resmi olanların dışında çıkartılmakta olan diğer bazı gazeteler şunlardı: *Türkçe*: Tercüman-ı Hakikat, Saadet, Servet, Sabah, İkdâm, Musavver-i Servet-i Fünûn, Malûmât, Musavver-i Terakki. *Arapça*: Malûmât. *Fransızca*: Monitör Oryantal, İstanbul, Revo Farmasotik. *İngilizce*: Monitör Oryantal, İstanbul. *Ermenice*: Masis, Yoragin, Levis, Pozantiyon. *Rumca*: Kostantinapolis, Eglisyastigi Alitya. *Bulgarca*: Zornice, Novini, Lirogres. *Yahudice*: Tempo, Telgraf¹⁸⁹.

1900 yılında Encümen-i Teftîş ve Muâyene tarafından basımına izin verilerek Matbûât İdaresine gönderilmiş 377 kitabın basımı gerçekleşmiştir. Bu kitaplardan 152'si Türkçe, 74'ü Ermenice, 72'si Rumca, 35'i Arapça, 24'ü

¹⁸⁷ Osmanlı son dönemlerinde dahi ağırlıklı olarak matbaaların Müslümanlar tarafından değil gayrimüslimlerce kullanıldığı görülmektedir. **S. M. 1316**, s. 756-762; **1317**, s. 850-859; **1318**, s. 922-931; **1321**, s. 266-271.

¹⁸⁸ Dersaâdet Ticaret Odası Gazetesi'nin Türkçe nüshaları yanında Fransızca nüshaları da çıkartılmakta idi. **S. M. 1321**, s. 272.

Fransızca, 6'sı İspanyolca, 5'i İbranice, 3'ü Sırpça, 2'si Farsça, 2'si İngilizce, 1'i Latince ve 1'i de Ulahça olarak basılmıştır. Bu kitapların sahaları şunlardı: Edebiyat, Lügat, Hikaye, Roman, Tiyatro, İlahiyat, Ahlak, Tarikat, Kelam, Fıkıh, Hikmet, Harita, Resim, Musiki, Fransızca, Rumca, Coğrafya, Tarih, Kıraat, Kaide, Talim, Sarf, Nahiv, Kanun, Riyaziye, Hesap, Hendese, Fen, Tıp, Kimya, Ticaret, Ev İşleri, Terzilik ve Binicilik¹⁹⁰.

4. 3. Rasathâne-i Âmire

Rasathâne, 1868 yılında ilk kurulduğunda, daha çok meteorolojik bilgiler elde etmek için açılmış bir gözlem evi idi. 1875 yılında Viyana'da toplanan uluslararası kongrede alınan kararlar çerçevesinde, bu tarihten itibaren Avrupa rasathaneleri ile resmi haberleşmelere başlamıştır. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Salih Zeki Beyin müdürlüğünü yürüttüğü Rasathane'de her gün sabahları 8, 9, 12; akşamları 3, 6, 8 saatlerinde yani günde 6 kez hava durumu tespiti yapılarak defterlere kaydediliyordu. Rasathâne çalışmaları; rüzgar şiddeti, havanın ısı derecesi, rutubet, en az ve en yüksek ısı derecesi, orta ısı derecesi, rüzgar yönü ve kuvveti, kar, yağmur ve dolu olayları ile miktarları, sis, pus ve dumanın tespiti ile denizlerdeki durumdan ibaretti¹⁹¹.

Rasathane, günlük yaşamı kolaylaştırmak amacıyla mevcut özel aletlerinden elde ettiği verileri dikkate alarak aylık, yıllık ve genel ortalamaları çıkartırdı. Bunun yanında İstanbul'da dini vakitleri, namaz vaktini, ay ve güneş tutulmalarını tespit etmek ayrıca Dolmabahçe'de bulunan kulelerin saatlerini düzeltmek ve kontrol etmek görevleri arasında idi. Rasathane her gün İstanbul'un hava durumunu saat 08.00'de Paris, Roma, Petersburg, Viyana, Odesa, Atina, Sofya ve Belgrad şehirleri rasathanelerine resmî bir telgrafla bildirirdi. Bu şehirlerin rasathanelerinden de İstanbul Rasathanesi'ne

¹⁸⁹ S. M. 1321, s. 272-273.

¹⁹⁰ S. M. 1321, s. 253-265.

¹⁹¹ Maârif Salnâmelerinin yayınlandığı yıllar olan 1898-1903 yıllarında Rasathâne Müdürlüğünü Salih Zeki Bey yürütmüştür. S. M. 1316, s. 510; 1317, s. 546; 1318, s. 581; 1319, s. 63; 1321, s. 64.

hava durumunu gösterir telgraflar çekilirdi. Rasathane İzmir, Beyrut, Sinop, Selanik, Avlonya, Bursa ve Trabzon şehirlerinden her gün sabah vakitlerinde kendi hava durumlarını bildirir telgraflar alırdı.

İstanbul ve civarında meydana gelen büyük sarsıntıları kayıt ve tespit etmek amacıyla “Tezelzülât-ı Arziyye” (Yer Sarsıntısı) Şubesi kurulmuştu. İçerisinde depremin şiddetini, yönünü ve artçılarını gösteren Avrupalı aletler bulundurulmuştur. Bu şubenin kurulmasıyla birlikte Osmanlı memleketlerinde ortaya çıkan depremlerin maârif ve telgraf memurları tarafından sağlıklı bir biçimde Rasathane’ye telgrafla bilgi vermeleri istenmiştir. Rasathâne-i Âmire her sene İstanbul’un iklim durumunu gösterir bir özet ile Osmanlı memleketlerinde meydana gelen depremlerin şiddetini ve yönünü gösterir diğer bir özeti neşretmiştir¹⁹².

4. 4. Müze-i Hümayûn

1879 yılında Müzenin idare vazifesi eski Sadrazamlardan Edhem Paşa’nın oğlu Hamdi Bey’e bırakılmıştır. Onun zamanında Osmanlı müzeciliği batılı bir anlayışla yeniden şekil almıştır. Türkiye’de çağdaş müzeciliğin temellerini atan Osman Hamdi Bey, vefat ettiği tarih olan 1910 yılına kadar önemli hizmetlerdi bulunmuştur¹⁹³.

1874 yılında neşredilmiş olan “Âsâr-ı Âtîkâ” nizamnamesinin ilgili maddesi müze ödeneklerinin artırılmasını tam olarak sağlayamadığından; 21 Şubat 1884 tarihinde yeni bir nizamname çıkartılarak maârif hissesinden daha çok pay ayrılmasına karar verilmiştir. Ayrılan bu yeni ödenekle özellikle kazıların yapılması ve bunların sonucunda elde edilen eserlerin Müze-i Hümayûn’da sergilenmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Çinili Köşk’ün müze için yetersiz olduğu düşünüldüğünden karşısına alt tarafı büyük bir salondan oluşan iki katlı mükemmel bir bina inşa edilmiştir. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra 13 Mayıs 1889 tarihinde, bir iç nizâmnâme çıkartılarak Müze-i Hümayûn’un 6 şubeye ayrılması kararlaştırılmıştır. Buna göre:

¹⁹² S. M. 1316, s. 497; 1317, s. 533; 1318, s.566; 1321, s. 64-65.

Birinci Şube: Eski Yunan, Roma ve Bizans Eserleri

İkinci Şube: Asur, Keldani, Mısır, Fenike, Arap Kavimleri, Eski Asya ve Afrikalı Kavimlerin Eserleri

Üçüncü Şube: Eski İslam Sanayi Eserleri

Dördüncü Şube: Eski Paraları

Beşinci Şube: Tabîi Tarih Örnekleri

Altıncı Şube: Tarihi ve Fenni Eski Eserlere ait Kitapları içermiştir.

Oluşturulan bu şubelerin ardından hızlı bir şekilde eserlere ait kataloglar hazırlanmaya başlamıştır. 1900 yılına gelindiğinde bu kataloglardan “Eski Mezar ve Lahitler”, “Heykeltıraşlık Eserleri”, “Türkmen Paraları”, “Eski Arap Paraları”, “Hamîriyye ve Nedmiriyye Eserleri” ve “Mısır Eserleri” bölümleri hazırlanmış olup müzede mevcut bütün eserler hakkında da küçük bir “Rehber” yayınlanmıştır¹⁹⁴.

¹⁹³ **B.O.A. İrâde Dâhiliye 73648, 76162, 83999, 99940.**

¹⁹⁴ Maârif Salnâmelerinde 20. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı memleketlerinde yapılan ve halihazırda yapılmakta olan kazılar ve bunlardan elde edilen sonuçlar hakkında geniş bilgiler sunulmaktadır. **S. M. 1317**, s. 534-545; **1318**, s. 570-579; **1321**, s. 52-53.

SONUÇ

Sultan II. Mahmud devrinden itibaren Osmanlı Devleti, Lale Devri'nde oluşan düşüncesini geliştirerek batının her sahadaki üstünlüğünü kabul etmiş ve bütün devlet kurumlarında modernleşme hareketine başlamıştır. II. Mahmud ilköğretimi zorunlu hale getirmiş, ilk rüşdiyeler ile askeri eğitim için Harbiye ve Tıbbiye'yi açmıştır. Böylelikle onun devrinde mektepleşme hareketleri hız kazanmaya başlamıştır. .

Tanzimat devlet adamları ise sadece askeri ve onun eğitimi sahasında değil aynı zamanda toplumu etkileyecek eğitim reformlarına giriştiler. Yeni mekteplerin açılmasına önem verdikleri gibi maarif teşkilatının yeni bir örgütlenmeye kavuşmasını sağladılar.

Bu dönemde eğitim işlerinin programa bağlanabilmesi için 1845'te "Meclis-i Maârif-i Umûmiye", ilk ve ortaöğretim işlerini yürütebilmek gayesiyle de 1847'de "Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti" kuruldu. Adı geçen meclis ve nezaretin kurulması ilk ve ortaöğretimlerin daha programlı bir şekil almasını sağlamıştır.

Tanzimat Devrinde rüşdiye mektepleri oldukça çoğaldığından bu mekteplere öğretmen yetiştirilmesi gayesiyle 1848 yılında Fatih'te bir Dârülmuallimîn açıldı. 1851 senesinde mekteplerde okutulacak kitapları telif ve tercüme ettirmek üzere Encümen-i Dâniş teşkil edildi. Encümen-i Dâniş'e zamanın tanınmış Türk simaları alınmakla birlikte özellikle Osmanlı Tarihi'ni yazan Avusturyalı Joseph von Hammer, Fransız şarkiyatçı Bianchi ile meşhur İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce sözlüklerin yazarı James W. Redhouse gibi yabancı kişiler de üye olarak atanmıştır.

1859 yılından günümüze kadar kesintisiz eğitime devam eden Mülkiye Mektebi'nin açılması da önemli bir gelişmedir. Bu kurumda geleceğin Osmanlı devlet adamları yetiştirilmiştir. 1867 senesinde mektepler için gerekli kitapların tercüme edilebilmesi gayesiyle "Telîf ve Tercüme Dâiresi", Mayıs 1868 tarihinde Müslüman ve gayrimüslim vatandaşların yabancı lisan öğrenebilmeleri için "Mekteb-i Sultânî" kurulmuş ve aynı sene "Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye"de açılmıştır. Yine İstanbul'da bir "Dârülmuallimîn-i

İbtidâî” ile “İnâs Rüşdiyeleri”nin açılması da bu senenin önemli gelişmeleri arasındadır.

Osmanlı Devleti’nde 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi eğitim tarihimiz açısından yeni bir dönüm noktasıdır. Bu nizamnâme ile eğitim teşkilatımız radikal bir değişikliğe uğramıştır. Safvet Paşa’nın Maârif-i Umûmiye Nâzırlığı sırasında (ilk nazırlığı Mart 1868-Ekim 1871) kabul edilen bu Nizâmnâme, Osmanlı eğitim politikalarını belirleyecek olan Meclis-i Kebîr-i Maârif (Büyük Eğitim Meclisi) de ortaya çıkarmıştır. Kız rüşdiyelerine bayan öğretmenler yetiştirilmesi amacıyla 26 Nisan 1870 tarihinde “Dârülmualimât” açılmıştır.

Tanzimat Döneminin ardından başlayan I. Meşrutiyet Döneminde de eğitim sahasındaki modernleşmeye ve yeni eğitim kurumlarının açılmasına devam edilmiştir. 1879 yılında Adliye Nezâreti’ne bağlı adlî memurlar ve dava vekillerini yetiştirmek için “Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne” kurulmuştur. 4 Ocak 1882 tarihinde mevcut Telîf ve Tercüme Dâiresi lağvedilerek yerine “Encümen-i Teftîş ve Muâyene” kurulmuştur.

27 Ekim 1884 tarihinde eğitim kademelerinden ikinci ayağı oluşturabilmek için İstanbul ve vilâyet merkezlerinde İdâdî Mektepler kuruldu. Böylece Osmanlı eğitim kademeleri eksiksiz bir şekle konuldu.

6 Mayıs 1886 tarihinde bütün gayrimüslim ve yabancı mekteplerin eğitimlerini teftiş etmek üzere “Mekâtib-i Ecnebiyye ve Gayrimüslime Müfettişliği” oluşturuldu. 9 Şubat 1892 tarihinde Encümen-i Teftîş ve Muâyene’nin üzerinde doğrudan Maârif Nâzırı’na karşı sorumlu “Tetkîk-i Müllefât Komisyonu” oluşturuldu. 1893’te padişahın cülus yıldönümü tarihinde, Osmanlı Devleti’nde yaşayan kabîle reis ve ileri gelenleri evlatları için İstanbul’da bir “Aşiret Mektebi” açıldı.

Osmanlı Devleti’nde yeni açılan mekteplerin giderek artması ve çağın gereklerinin daha iyi uygulanabilmesi gayesiyle Temmuz 1893’te geniş bir program ile bir talimatname yayınlandı. Bu talimat ile merkez vilâyet idâdîlerinin 7; sancak idâdîlerinin ise 5 sınıftan oluşturulması kararlaştırıldı. 1895 yılında rüşdiye ile İstanbul, kasaba ve şehirlerdeki ibtidâîlerin eğitim süresi 3 seneye indirildi. Köylerdeki Mekteb-i İbtidâîlerin süresi ise 4 sene

olarak belirlendi. Bu uygulamanın ardından ibtidâî, rüşdî ve idâdîlerde okutulacak kitapların, bazı kişisel uygulamaların önüne geçilebilmesi için sadece Maârif Nezâreti tarafından seçilmesi kararlaştırıldı.

1 Eylül 1900 tarihinde İstanbul'da Dârülfünûn'un açılışı yapılmıştır. 1863'ten itibaren üç kez denemesi yapılan ancak 1900'de bir daha kapanmamak üzere açılan bu üniversitenin Ulûm-ı Âliyye-i Dîniyye, Ulûm-ı Riyâziyye ve Edebiyât adlarıyla üç şubeden oluşturulması kararlaştırılmıştır.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti'nde eğitim sahasında en çok ihtiyaç duyulan ticaret, ziraat ve sanayi alanları idi. 1900 yılından itibaren bu sahalardaki eksikliklerin giderilebilmesi amacıyla idâdî mekteplerinin bazılarında ticaret, ziraat ve sanayi dersleri konulmuştur. Bu tarihlerde gececi idâdîlerin 7 senelik eğitimlerine 1 sene; yine gündüzcü idâdîlerin 5 senelik eğitimlerine 1 sene ilave edilmiştir.

Eserlerin basımına inceledikten sonra ruhsat verme yetkisine sahip olan Encümen-i Teftîş ve Muâyene, 1903 yılında biri "Kütüb-i Dîniyye ve Şer'iyye Tetkîk Heyeti (Dini Kitapları İnceleme Heyeti)" diğeri "Teftîş ve Muâyene Heyeti" adlarıyla ikiye ayrılmıştır. Bu iki komisyondan geçen eserleri tekrar inceleme görevi de yeni oluşturulan "Tetkîk-i Müellefât Heyeti"ne verilmiştir.

Sonuç olarak Sultan II. Mahmud devri ile başlayan okullaşma hareketi, 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde hızını sürekli artırarak devam etmiş ve günümüze kadar ulaşan birçok eğitim kurumunun oluşmasını sağlamıştır. Bu mekteplerde yetişen birçok aydın ve devlet adamı geleceğin Türkiye'sinin oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır.

KAYNAKÇA

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ:

1. 1. *Dâhiliye Defterler:*

B.O.A. DH. SAİDd. Dosya 1, Gömlek 2; B.O.A. DH. SAİDd. Dosya 3, Gömlek 90; B.O.A. DH. SAİDd. Dosya 3, Gömlek 246; B.O.A. DH. SAİDd. Dosya 18, Gömlek 1.

1. 2. *Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi:* 1568/1.

1. 3. *İrâdeler:*

B.O.A. *İrâde Dâhiliye:* 64845, 64861, 73648, 73753, 76162, 83999, 99940.

B.O.A. *İrâde Meclis-i Vâlâ:* 208 / 6740.

1. 4. *Yıldız Evrakı:*

Yıldız PRK. *Maârif:* 3/51, 3/55, 3/64, 4/10.

Yıldız *Mütenevvîa:* 57 / 5.

2. SALNÂMELER

2. 1. *Maârif Salnâmeleri (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye)*

S. M. 1316 (1898), Def'a 1, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1257.

S. M. 1317 (1899), Def'a 2, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1496.

S. M. 1318 (1900), Def'a 3, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1677.

S. M. 1319 (1901), Def'a 4, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-985.

S. M. 1321 (1903), Def'a 6, İstanbul Asır Matbaası, ss. 1-740.

2. 2. *Devlet Salnâmeleri*

D. S. 1293 (1876), Def'a 31, Taşbaskı, ss. 1-255.

D. S. 1295 (1878), Def'a 33, Taşbaskı, ss. 1-494.

D. S. 1296 (1879), Def'a 34, İstanbul Hacı Hüseyin Matbaası, ss. 1-270.

D. S. 1302 (1885), Def'a 40, İstanbul Matbaa-i Osmâniye, ss. 1-626.

- D. S. 1313 (1895)**, Def'a 51, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1044.
- D. S. 1318 (1900)**, Def'a 56, İstanbul Mahmud Bey Matbaası, ss. 1-800.
- D. S. 1319 (1901)**, Def'a 57, İstanbul Tahir Bey Matbaası, ss. 1-872.
- D. S. 1320 (1902)**, Def'a 58, İstanbul Darü't-tıbaat'ül-Âmire, ss. 1-884.
- D. S. 1322 (1904)**, Def'a 60, İstanbul Ahmed İhsan Matbaası, ss. 1-967.
- D. S. 1326 (1908)**, Def'a 64, İstanbul Ahmed İhsan Matbaası, ss. 1-1103.

2. 3. Askerî Salnâmeler:

- A. S. 1282 (1865)**, Def'a 1, İstanbul Mekteb-i Harbiye Matbaası, ss. 1-589.
- A. S. 1287 (1870)**, Def'a 4, İstanbul Taşbaskı, ss. 1-503.

3. GAZETELER

- 3. 1. Takvim-i Vekayi** İlgili Sayıları
- 3. 2. Cerîde-i Askeriye** İlgili Sayıları

4. KAYNAK VE TETKİK ESERLER

- Adem Akın, **Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir (21-39)**, Yay. Haz.: Cavit Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.
- **Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, Yay. Haz.: M. Münir Aktepe, C. XII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- AKYÜZ, Kenan; **Encümen-i Dâniş**, A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.
- AKYÜZ, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi**, A. Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1989.
-; *"Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler"*, **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu** (Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

- ANTEL, Sadrettin Celal; “*Tanzimat Maârifî*”, **Tanzimat**, C. 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999.
- BERKES, Niyazi; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978.
- CEMİL, Birsell; **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, İ. Ü. Yayınları, İstanbul 1943.
- DEVELLIOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara.
- DUMAN, Hasan; **Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri**, C. 1, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.
- ERGİN, Osman; **Türkiye Maârif Tarihi**, C. II, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1940.
- Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Takvimü's-Sinin**, Hazırlayan: Y. Dağlı-H. Pehlivanlı, Ankara 1993.
- HAYTA, Necdet; **Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvî-i Efkâr Gazetesi (1278/1862 – 1286/1869)**, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 2002.
- HAYTA, Necdet - Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.
- -; “*1312 (1894) Yılı Kastamonu Vilâyeti Salnâmesine Göre Kastamonu Vilâyeti*”, **I. Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri (21-23 Mayıs 2000)**, Kastamonu 2001.
- -; “*Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn’un Kuruluşu ve İlk Yılları*”, **Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman’a Armağan**, ss. 388-395, Berikan, Ankara 2003.
- KAYABAK İsmail - Cemender Arslan; “*Deniz Harp Okulu ve Lisesi Tarihçesi*”, **T.K.A.E. Türk Kültür Dergisi**, S.: 129.
- KOÇER, Hasan Ali; **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, 1991.
- KODAMAN, Bayram; **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

-; **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara 1987.
-; “*II. Abdülhamid Devrinde Eğitim*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 12, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984.
- Mahmud Cevat, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraâtı –XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-**, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- Mehmet Arif, **Mühendishâne-i Sultânî’nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermanı**, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1328 (1912).
- **Mir’at-i Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn**, Yay. Haz.: Sadık Erdem, İ.T.Ü. Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.
- ÖZBAY, Kemal; **Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askeri Hastaneler**, C. I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.
- PAKALIN, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1983.
- SAY, Yağmur; **Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn**, Topçu ve Füzeler Okulu Matbaası, Ankara 1995.
- Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.
- TEKELİ, İlhan - Selim İlkin; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- TURHAN, Mümtaz; **Kültür Değişimleri**, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- UNAT, Faik Reşit; **Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara 1964.
- ÜNAL, Uğur; **Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)**, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

EKLER:

EK 1: 1838 (h. 1254) tarihli Meclis-i Umûr-ı Nâfi'a Lâyihası ¹⁹⁵

“Asr-ı sâbık-ı hicrînin nısf-ı evvelinde memâlik-i şâhânede mevcûd olan vesâit-i tahsîl talebe-i ‘ulûma mahsûs medârîs ile selâtîn-i ‘izâm hazerâtı cânib-i me’âlî-câlib-i hümâyûnlarından ve ba’zı ashâb-ı hayrât ve müberrât taraflarından inşâ edilen mahalle mekteblerinden ve bir de firdevs-i âşiyân Sultan Selim Hân-ı Sâlis Hazretleri zamanında te’sîs olunan mekâtib-i ‘askreriyyeden ibâret iken memleketin ma’ârifeye olan ihtiyâc-ı kat’î ve müberremî sanâyîya cihet-i ta’alluku i’tibârıyla en evvel 1254 târihinde Meclis-i Umûr-ı Nâfi’a’ca nazar-ı dikkat ve i’tinâyâ alarak sene-i mezkûre Zîl-ka’desi’nin yirmi birinci günü intişâr eden Takvîm-i Vakâyî’ nüshasından müstenic lâyiha-i ‘atiyye ile keyfiyet merci-i ‘âlîsine ‘arz olunmuştur:

Ma’lûm-ı me’âlî melzûm-ı ‘âlî buyurulduğu üzere ma’ârif ve ‘ulûm efrâd-ı inâsa sermâye-i ‘izz u sa’âdet u medârr-ı mebâhât u mefharet ve herhâlde menbağ-ı servet u gınâ olduğu delâil-i ‘akliyye ve nakliyye müsbet ve mevcûd ve meşhûd olan sanâyî’ ve harf-i mahzâ ‘ilm ile zuhûra geldiği ve ‘ulûm-ı dîniyye vesîle-i necât-ı âharat olduğu misillü fûnûn-ı sâire dahî ma’âşeret nev’î benî-Âdemin kemâline sebep olacağı vâreste-i kayd-ı beyân u işârettir. Ez-cümle ‘ilm-i hey’et teshîl-i seyr-i sefâine medârr olmağla emr-i ticâretin revâc ve kesretine ve ‘ulûm-ı ri’yâziyye ve ‘ulûm-ı harbiyye ve idâre-i ‘askeriyyenin hûsn-i intizâmına sebep olduğundan başka hayrette hükemâ-yı islâf olan vapur misillü bunca um’ur-ı garîbe ve nafi’a bu cihetle meydana çıkıp ‘ulûm-ı cedîdenin tevessü’ u intişârı ve yeniden fûnûn-ı kesîrenin zuhûru cihetle sanâyî’ ve harfin i’mâlâtında yesr u sühûlet hâsıl olmağla meselâ yüz adamın vâsıtasıyla görülecek iş bir kişiyle idâre olunmak üzere nice âlât-ı mühimme ‘ilm ile meydâna çıktığı meşhûd u rev-nümâ ve bi’l-akis e’âlî cehl u nâdânî ile muttasıf oldukları halde kâr u kesblerinde ‘isret çekeceklerinden başka ‘amelen tahsîl eyledikleri sanâyî’ aslâ ilerlemeyeceği ve sâyesinde yaşamakta oldukları devletin ve bulundukları memleketin ne olduğunu

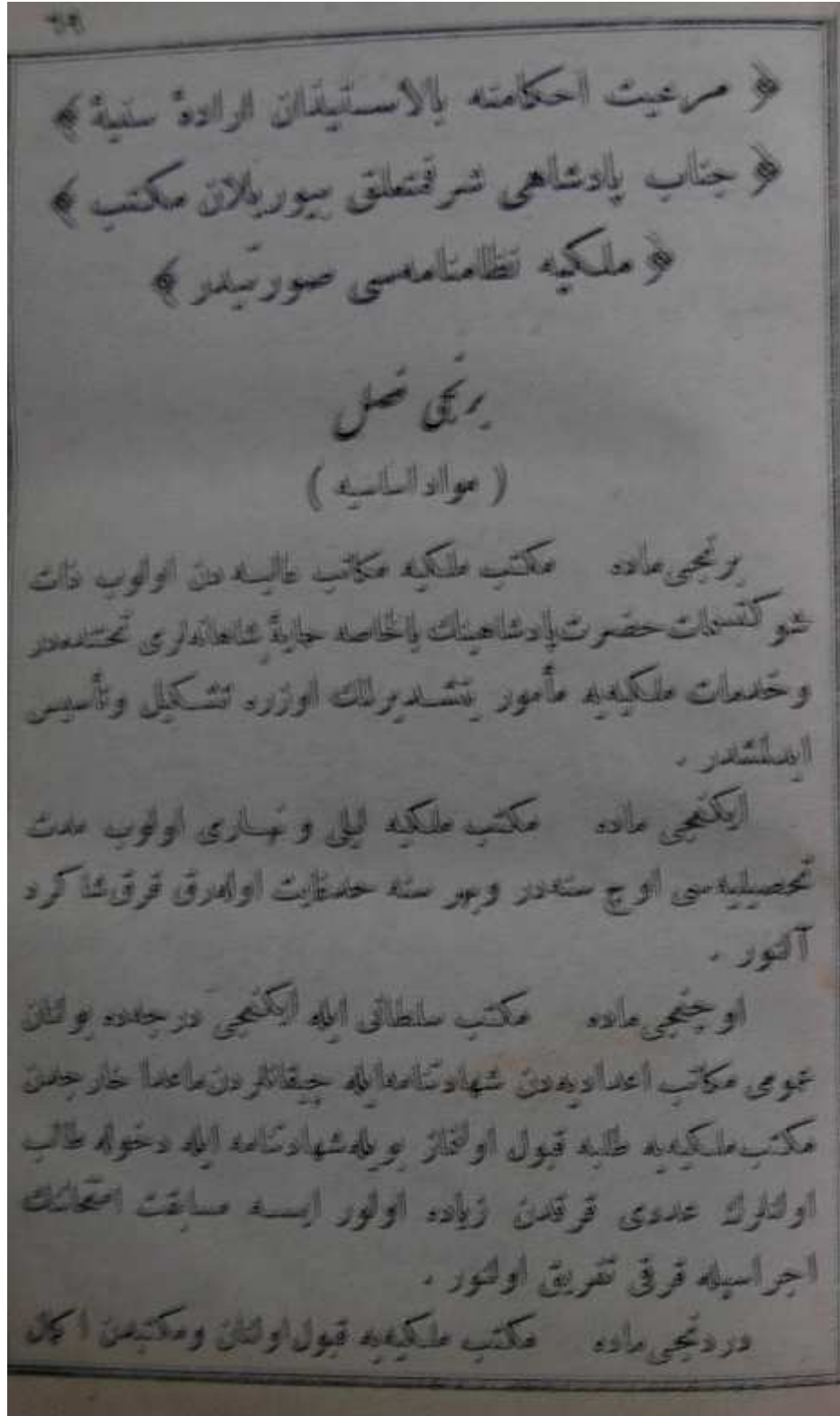
bilemeyecekleri meczûm u hüveydâ ve beheme-hâl bir devlette revâc-ı ‘ilm u hüner akdem makâsıd ve âmâl olmak lâzım geleceği bedîhî ve rev-şenâ olduğuna mebnî devlet-i milliyye-i ebed-müddet dahî tervîc-i ‘ilm ve ma’rifet niyet-i hayriyyesiyle nice mekâtib u medâris inşâ u ihyâ buyurmuş olarak bunca ashâb-ı ‘ilm u hüner yetişmiş ve her biri fûnûn-ı mütenevvi’ada nice kütüb-i müdevvene yâdigâr bırakmış olduklarından “Devlet-i ‘Aliyye-i ‘Osmâniyye ma’den-i ‘ilm u hünerdir” diyû meşhûr âfâk olmuş iken sonraları ba’zı meşâgil ve gavâil bu husûs-ı nâfi’aya hâciz u hâil olarak mensî u metrûk hükmüne girmiş iken Rabbimiz Te’âlâ ve Tekaddes Hazretleri tükenmez ‘ömr u ‘inâyet ihsânıyla sa’ye-i mu’addelet-vâye-i şâhânelerini ile’l-ebed mefârik-i bende-gân üzere ber-karâr buyursun hasîsa-i zât-ı mülk-safât-ı mülûkâne olan zılliyyet-i samadâniyye muktezâsınca ihyâ-yı dîn u millet ve te’yîd-i bünyân mülk u devlete himem u ilâ-nühüm zılliyyet-penâhîleri masrûf buyurulmakta olduğundan bu husûs akdem-i makâsıd ittihâziyla mesâ’î-i cemîle-i şâhânelerine mu’ayyen u zahîr olan ‘ulûm u ma’ârifî tervîc-i niyet-i hayr gâyetiyle mekâtib ve medâris-i mevcûdeyi ihyâ u ma’mûr ve talebe ve mu’allimînin teshîl-i emr-i inti’âşlarına sarf-ı ihsân nâ-mahsûr buyurmuş olduklarından fazla ‘asâkir-i nusret-müesser-i şâhânelerinin terbiye u ta’lîmleri için harbiyye ve bahriyye ve hendese ve tıp fenlerine mahsûs müte’addid mekteblerin müceddeden inşâsına himmet ve her birine bunca emvâl u nûkûd bezl u ‘inâyet buyurmuşlar ise de zikr olunan mekteblere alınan şâkirdânın ma’lûmât-ı cüz’iyyeleri yani yazı yazmaya ve doğrudan doğruya bir Türkçe kitap okumaya kudretleri olmadığından birdenbire elsine-i ‘Arabiyye ve Fârisiyye ve ecnebî olan Fransız lisânı ve bulundukları mektebin mahsûs olduğu tarîkin fennine müte’allik ba’zı mukaddemât ta’lîmine muktedir oldukları ve bu sûret dahî etfâl-i nâsa tahsîs olunmuş olan ufak mekteblerde der-gâr olan karışıklıktan ve usulsüzlükten neş’et ettiği zâhir olup şöyle ki efrâd-ı ehl-i İslâm’ın min-kabli’r-Rahmân ‘atiyye-i ezeliyye olan isti’dâd-ı medârr-ı zâdları iktizâsınca ez-vakitte tahsîl-i ‘ilm u ma’ârif eylemeleri lâr-ı megâyir iken bi’l-akis ekserîsi ilm u hünerden bî-behre

¹⁹⁵ **Salnâme-i Maârif 1316**, ss. 16-19; **1317**, ss. 16-19; **1318**, ss. 16-19; **1319**, ss. 1-3. **1321**, ss. 16-19.

kalmaları mezkûr mekteblerde tesellüm u te'allümde bir kâ'ide u nizâm olmayıp hiçbir taraftan dahî lâyıkiyla nezâret u ikdâm olmadığından mu'allimîn bildikleri gibi okutmakta ve bu veçhile mevcûd olan sıbyânın vakitleri fakat bir kuru gürültü ile geçmekte olduğundan ve bir sebebi dahî ba'zı adamlar evlâdını beş altı yaşına eriştikte mektebe verip henüz bir şey tahsîl eylemeksizin âhar sanata vermelerinden ve bazıları dahî fakr-i hâlî cihetle evlâdını hiç mektebe veremeyip vakti mel'abe haylazlık ile geçtiğinden neş'et eylediği ve bu makûle tahsîl-i 'ilm eylemeksizin âhar san'ata verilen sıbyânın velev o san'atı kemâliyle tahsîl eylese bile herhâlde lâzım olan sermâye-i 'ilm u ma'rifetten bî-behre olmak hasebiyle olduğu san'atta 'amelen ne tahsîl edebilmişse ânınla kalıp asla ilerlemeyeceği bedîhî olduğundan başka cehlî cihetiyle denilmek ve o sûretle nâil olduğu ni'metin kudretini ve devlet u memleket muhabbeti ne demek idüğünü bilmeyerek kendisine ve milletine fâidesi olmayacağı âşikâr olmağla bu husûsun dahî bir hüsn-i sûrete konulması mülken ve milleten ehemm ve memâlik-i mahrûse-i şâhânede emr-i zirâ'at ve ticâret ve sanâyi'in ihyâsına dâir meclisçe müzâkere olunmakta olan her bir şeyin esâsı bulunan 'ulûm mefkûd oldukça birisi vücûda gelmeyeceği emr-i gayr-i mübhem olduğundan 'ulûm u ma'ârifin tahsîline medârr-ı yesr u sühûlet olmak üzere mekâtib-i mevcûdeye bir nizâm verilmek yani mahallât arasında şu ufak mekteblerde olan şâkirdânın ta'lîmlerine bakılmak üzere evvelâ mevcûd olan mekteb hocalarının havâl ve derece-i ma'lûmâneleri memûrlar ta'yîniyle teftîş olup dirâyet u kâbiliyetleri zâhir ve terbiye-i etfâle muktedir olanları istihdâm olunmak ve bir mektebde şâkirdânın ayrı ayrı ders okumaları hem beyhûde ta'tîl-i te'allümlerini ve hem de mu'allimlerinin teksîr-i iştigâllerini mûcib olmakla münâsib olduğu takdîrce her mektebde olan şâkirdân başka başka sınıflara taksîm ve her birine ayrı dersler tahsîs olup bir sınıfın şâkirdânına birden ders verilmek ve herkes evlâdını vakt-i temyîz olan dört nihâyet beş yaşına bâliğ oldukça bâ-yı hâl mektebe verip bir kimesne bu usûlün hilâfına hareket ederse mü'âtib olacağı bildirilmek ve peder ve akrabalarının fakr-i halleri cihetiyle tes'el ve ba'zı sanâyi' ve zeyle irtikâb eden sıbyân ve sâir bî-kes kalan eytâm haklarında meşmûl-i âfâk olan merâhim ve infâk-ı şâhâne bî-derîğ u mebzûl buyurularak

lejl ve nehâr ikâmet etmek ve infâk olunmak üzere bir iki aded fukarâ mektepleri tanzîm olunup öyle sokaklarda serseri gezen etfâl mekâtib-i mezkûreye alınmak ve bir de mahallât arasında olan sağır mektebler fakat Hece ve Kur'ân-ı 'Azîm'üş-Şân te'allümüne tahsîs olunup selâtîn-i 'izâm hazerâtının ve sâirenin cesîm mektepleri bi't-tefrîk anlarda mümkün mertebe kulak dolgunluğu olmak için Türkî İnşâ ve Tuhfe ve Nuhbe ve Subha-i Sıbyân misillü lugât ve Birgivî Risâlesi ve sâir ahlâk kitapları ve Hatt ve Kitâbet tedrîs u talîm olunmak ve işbu sınıf-ı sânîde olan mekteblere bir iki hatim etmiş ve İlmihâl okumuş şâkirdân idhâl olunarak bunlarda dahî ol-veçhile bir mikdâr şey tahsîl eden ve erbâb-ı isti'dâd u kâbiliyetten olanları hangi tarîka meyl ederse ol-tarîk için tesîs buyurulmuş ve buyurulmakta olan mekâtib-i 'âliyyeye alınmak zikr olunan iki sınıf mekteblerde sûret-i muharrere üzere okuyup henüz 'ilm-i hâlini öğrenememiş ve kendi defterini okuyup yazmaya muktedir olacak veçhile kesb-i kâbiliyet etmemiş olan sıbyânın peder ve akrabâları çocukların san'at vereceği diye mektebden almak isterler ise ihrâçlarına ruhsât verilmemek sûretleri icrâ olunduğu hâlde zikr olunan mekâtib-i 'âliyyeye 'ilm-i icmâlîyi tahsîl etmiş ve resm-i Hattı öğrenmiş şâkirdân dâhil olarak herhangi mektebde bulunur ise yalnız merbût olduğu tarîkin fennine çalışarak evvelce ol-veçhile ez-vakitte hayli adam yetişeceği ve sâir sanâyia havâhiş-ger olanlar dahî 'ilm-i hâlini bilecek ve kendi mesâlihini yazıp okuyacak kadar ma'lûmât tahsîl edeceği âşikâr ise de bu husûs 'ilm u 'ulemâyâ nezâret-i 'âmme ve bu umûrda ma'lûmât-ı tâmmeleri olan zât-ı semâhat-semât-ı fetvâ-penâhînin re'y u mütâla'alarına menût olmağla bi-mennihî-Te'âlâ bi'l-cümle memâlik-i mahrûse-i şâhânede icrâ olunmak üzere evvel-emirde Dersa'âdet'te olan mekâtib-i mevcûdenin lâyük u münâsib veçhile tanzîm ve ihyâsına taraf-ı müşârün-ileyhden himmet buyurulmak husûsu Umûr-ı Nâfi'a Meclis memûrları bendelerinin tensîb-gerdeleri olduğu karîn-i 'ilm-i 'âlî buyuruldukta emr u fermân hazret-i men-leh'ül-emrindir."

EK 2: (4 Cemâziye'l-Âhire 1309-24 Kânûn-ı Evvel 1307) tarihli Mekteb-i Mülkiyye Nizâmnâmesi¹⁹⁶

¹⁹⁶ Salnâme-i Maârif 1316, s. 69-74; 1318, s. 69-74.

تحصیل ایشان را داشته باشند بجز آن مالیه بخدایت عسکر به عمل و موقوفه در آن
فقط و الا آخداست عسکر به ایله مکتب اولوبسه کتبی و حجتی بوقدن
مکرمه دوله مکتب اولوبان مأموریتلری قبولان امتناع ایستاد
ایضا مشورتین مستفید اولد مازلر .

ایتنجی ماده مکتب شاکردانی اسق واسعه ده ایله اکنسایه
عبور مازلر .

ایتنجی فصل

(هیئت اداره و معلمین)

ایتنجی ماده مکتب ملکیده ک برمدیر و برمدیر معاونی و بر
معالیمی ایله لزومی درجه مننده مأمورین سائر سی بولنه جوقدن
ایتنجی ماده مکتب امور تدریسده سی لزومی مقدار اعطیل
معلیمه موقوف اولوب و ترک انتخاب و تعین معارف اظارینده شهر
مکرمه ای ماده مکتب هیئت اداره و تعلیمه مکتب وظائفی
و خدمتک محارات و مکاتیبه امتحانلریک صور اجرا یه سی ایلی
و نهاری مکتب عمومیه ک اداره داخلیدری حقه تنظیم اولوبان
تعلیمه توفیق ایله جیکدر .

ایتنجی فصل

(شرایط قبول)

مطلوبه ای ماده مکتب ملکیده قبولک شرط ایلی مواد آیه ک

**5 Ocak 1892 (4 Cemâziye'l-Âhire 1309-24 Kânûn-ı Evvel 1307) tarihli
Mekteb-i Mülkiyye Nizâmnâmesi Sûreti.**

“Birinci Fasil (Mevâdd-ı Esâsiyye):

Birinci Madde: Mekteb-i Mülkiyye mekâtib-i ‘âliyyeden olup zât-ı şevket-semât-ı hazret-i pâdişâhînin bilhâssa himâye-i şâhâneleri tahtındadır ve hidemât-ı mülkiyyeye memûr yetiştirilmek üzere teşkîl u te’sîs edilmiştir.

İkinci Madde: Mekteb-i Mülkiyye leylî ve nehârî olup müddet-i tahsîliyyesi üç senedir ve beher-sene hadd-i gâyet olarak kırk şâkird alınır.

Üçüncü Madde: Mekteb-i Sultânî ile ikinci derecede bulunan umûmî mekâtib-i l’âdiyyeden şehâdet-nâme ile çıkanlardan ma’adâ hâriçten Mekteb-i Mülkiyye’ye talebe kabul olunmaz. Böyle şehâdet-nâme ile duhûle tâlib olanların adedi kırktan ziyâde olur ise müsâbakat imtihânının icrâsıyla kırkı tefrîk olunur.

Dördüncü Madde: Mekteb-i Mülkiyye’ye kabul olunan ve mektepten ikmâl-i tahsîl ederek bâ-şehâdet-nâme çıkan talebe hizmet-i askeriyyeden ma’fûvdurlar. Fakat zâten hizmet-i askeriye ile mükellef olup da mektepten çıktuktan sonra devletçe teklîf olunan memûriyetlere kabulden imtinâ’ eyleyenler işbû ma’fûviyetten müstefîd olamazlar.

Beşinci Madde: Mekteb şâkirdânı nesek-i vâhidde elbise iktisâya mecburdurlar.

İkinci Fasil (Hey’et-i İdâre ve Muallimîn):

Altıncı Madde: Mekteb-i Mülkiyye’nin bir müdür ve bir müdür muâvini ve bir muhâsebeci ile lüzûmu derecesinde me’mûrîn-i sâiresi bulunacaktır.

Yedinci Madde: Mektebin umûr-ı tedrîsiyyesi lüzûmu mikdâr ehliyetli muallîmîne müfevviz olup bunların intihâb ve ta’yîni Maârif Nezâreti’ne aittir.

Sekizinci Madde: Mektebin hey’et-i idâre ve ta’lîmiyyesinin vezâifi ve talebenin mücâzât ve mükâfâtıyla imtihanlarının suver-i icrâiyyesi leylî ve nehârî mekâtib-i umûmiyyenin idâre-i dâhiliyeleri hakkında tanzîm olunan ta’lîmâta tevfiik edilecektir.

Üçüncü Fasil (Şerâit-i Kabûl):

Dokuzuncu Madde: Mekteb-i Mülkiyye'ye kabulün şerâiti mevâdd-ı âtiyyeden ibârettir: Evvelâ on sekiz yaşından aşağı ve nihâyet yirmi beş yaşından yukarı olmamak, sâniyen tahsîl ve hidmete mâni' olacak imrâzdan ve 'ilel-i sâriyyeden sâlim bulunduğu tıbben musaddak olmak, sâlisen bir cinâyet veyâ cünha ile mahkûm-ı 'aliyye olmuş olmadığı ve su-i ahvâl ile müştehir bulunmadığı usûl-i mu'teberesi dâiresinde tasdîk ettirmek, râbi'an teb'a-i Devlet-i 'Aliyye'den olmak, hâmisen üçüncü madde mücebince şehâdet-nâmesi bulunmaktır.

Dördüncü Fasil (Tedrîsât):

Onuncu Madde: Mekteb-i Mülkiyye'de okunacak 'ulûm u fûnûnun cetveli 1 rakamıyla nizâm-nâmenin zeyline ilâve edilmiştir.

On Birinci Madde: Ders programının tevsî' u ta'dîli Meclis-i Kebîr-i Maârif'e aittir.

On İkinci Madde: Mezkûr programda muharrer derslerin bi-hakkın tahsîli mecbûrî olduğu gibi her sınıf talebesi dört kısma tefrîk olunarak her kısmı Arap ve Rum ve Ermeni ve Bulgar lisânlarından birini tertîbî veçhile tahrîren ve şifâhen tefhîm-i merâma muktedir olacak derecede tahsîl ile mükellef olacak ve işbû elsine-i erba'anın tedrîsine sunûf-ı i'dâdiyyeden bed' olunacaktır ve mezkûr elsine-i erba'adan birine vâkıf olan tâlib tahrîren tefhîm-i merâma kesb-i iktidâr için o lisânı tahsîl edeceği gibi elsine-i sâire tahsîli dahî o misillü tullâb için ihtiyâra mu'allaktır.

Beşinci Fasil (Mekteb-i Mülkiyye'nin Muhârici Olan Memûriyetler):

On Üçüncü Madde: Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhânedan bâ-şehâdet-nâme neş'et edecek talebe âtîde beyân olunan hizmetlere ta'yîn olunacaklardır. Evvelâ vilâyât ve mutasarrıflıklar ma'iiyeti, sâniyen birinci derecede olan ve maaşı yedi yüz kuruştan aşağı olmayan nâhiye müdürlükleri, sâlisen aklâm-ı şâhâne hûlefâlığı, râbi'an mekteb-i i'dâdiyye müdürlükleri olup bunlardan vilâyât ve mutasarrıflıklar ma'iiyetine ta'yîn olunanlar üç sene hizmet ettikten ve ibrâz-ı ehliyet u liyâkât eyledikten sonra nâhiye müdürlüğüne ve üçüncü

sınıf kazâ kâim-makâmılığına ta'yîn olunurlar. Aklâm-ı şâhâneye mekteb-i mülkiyye ve mekteb-i sultânî ve mekteb-i i'dâdiyye şehâdet-nâmelerinden gayrıları kabûl olunmayacağından Rûsûmâtla Telgraf ve Posta Nezâretleri'nden ma'adâ askerî ve mülkî devâir-i merkeziyye aklâmı hûlefâlığı tercîhen Mekteb-i Mülkiyye'den bâ-şehâdet-nâme çıkacaklara tahsîs olunmuş ve vilâyât hidemât-ı kalemiyyesi dahî vilâyetlerdeki mekâtib-i i'dâdiyyeden çıkanlara hasr edilmiştir.

On Dördüncü Madde: Kâide-i istihdâm ve terakkî şu veçhiledir ki üç sene sonra açılan veyâhud müceddeden vaz' u te'sîs kılınan hidemât-ı mülkiyye ve kalemiyyenin nısfına Mekteb-i Mülkiyye'den neş'et eden talebe ve nısf-ı diğerine kudemâ-yı müdâvimîn ve mülâzimînden ta'yîn olunur. İşbû usûl-i tayîn ikinci sınıf kazâ kâim-makâmları ve aklâm mümeyyizliği ve Şûrâ-yı Devlet muâvinliği mâdûnunda bulunan me'mûriyetlere şehbender-hâneler kançılarlığına kadar cârî olup işbû me'mûriyetler ile bunların mâfevkindeki me'mûriyetlere nâiliyyet herhâlde liyâkat u ehliyet ve merci'lerince tercîh u intihâba mütevakkıftır.

On Beşinci Madde: Mekteb-i Mülkiyye'den şehâdet-nâme ile çıkanların gerek hidemât-ı devlete yerleştirilmeleri ve gerek terakkî-i maâşları bâlâda ta'yîn olunan hadde kadar evvelâ kıdemleri sâniyen şehâdet-nâmelerinin mertebeleri itibârıyla icrâ kılınacak ve tâlib olacakları aklâmın nev'i dahî kendi arzularına bırakılmayıp isti'dâd u liyâkatlerine göre ta'yîn olunacağından nizâmen mu'ayyen olduğu üzere sinni yirmi beşe varmamış olanlar ta'yîn olunacakları devâirin muhassasâtı meyânında deverân ettirilmek üzere kendilerine şehrî ikişer yüz ellişer kuruş maâş verilecek ve sinleri yirmi beşe varmış veyâ andan ziyâde bulunmuş olanlar beşer yüz kuruş maâşlar ile vâlî ve mutasarrıflıklar ma'iiyyetinde istihdâm kılınacaklardır. Bunlardan diğer me'mûriyetlere ta'yîn olunanların kalacak maâşları sene-i âtiyyede Mekteb-i Mülkiyye'den çıkacak talebeye tahsîs olunmak üzere mevkûf hazîne tutulacaktır.

Altıncı Fasil (Mevâdd-ı Muhtelif):

On Altıncı Madde: Mekteb-i Mülkiyye leylî talebesinden senevî yirmi beş Osmanlı altını ücret alınır.

On Yedinci Madde: Mekteb-i terk eden veyâ nehârî olan şâkirdin ücreti iâde olunmaz.

On Sekizinci Madde: Maârif Nezâreti işbû nizâm-nâmenin icrâsına me'mûrdur.

On Dokuzuncu Madde: Mekteb-i Mülkiyye'nin 8 Safer sene 1294 târîhli nizâm-nâmesi işbû nizâm-nâmenin neşrinden itibâren mefsûhtur.

Mâdde-i Zeyliyye:

Mekteb-i Mülkiyye i'dâdiyyesinin leylî kısmı dört sınıf üzerine mürettep olup ders cetveli 2 rakamıyla işbû nizâm-nâmenin zeyline ilâve edilmiştir. Mezkûr i'dâdînin ücreti ve kâffe-i umûr u idâresi Mekteb-i Mülkiyye'ye müşâbih olacaktır.

Fî 4 Cemâziye'l-Âhire sene 309

Ve fî 24 Kânûn-ı Evvel sene 307.

FOTOĞRAF EK 1: Çinili Köşk'ten Taşınan Müze-i Hümâyûn Yeni Binası¹⁹⁷

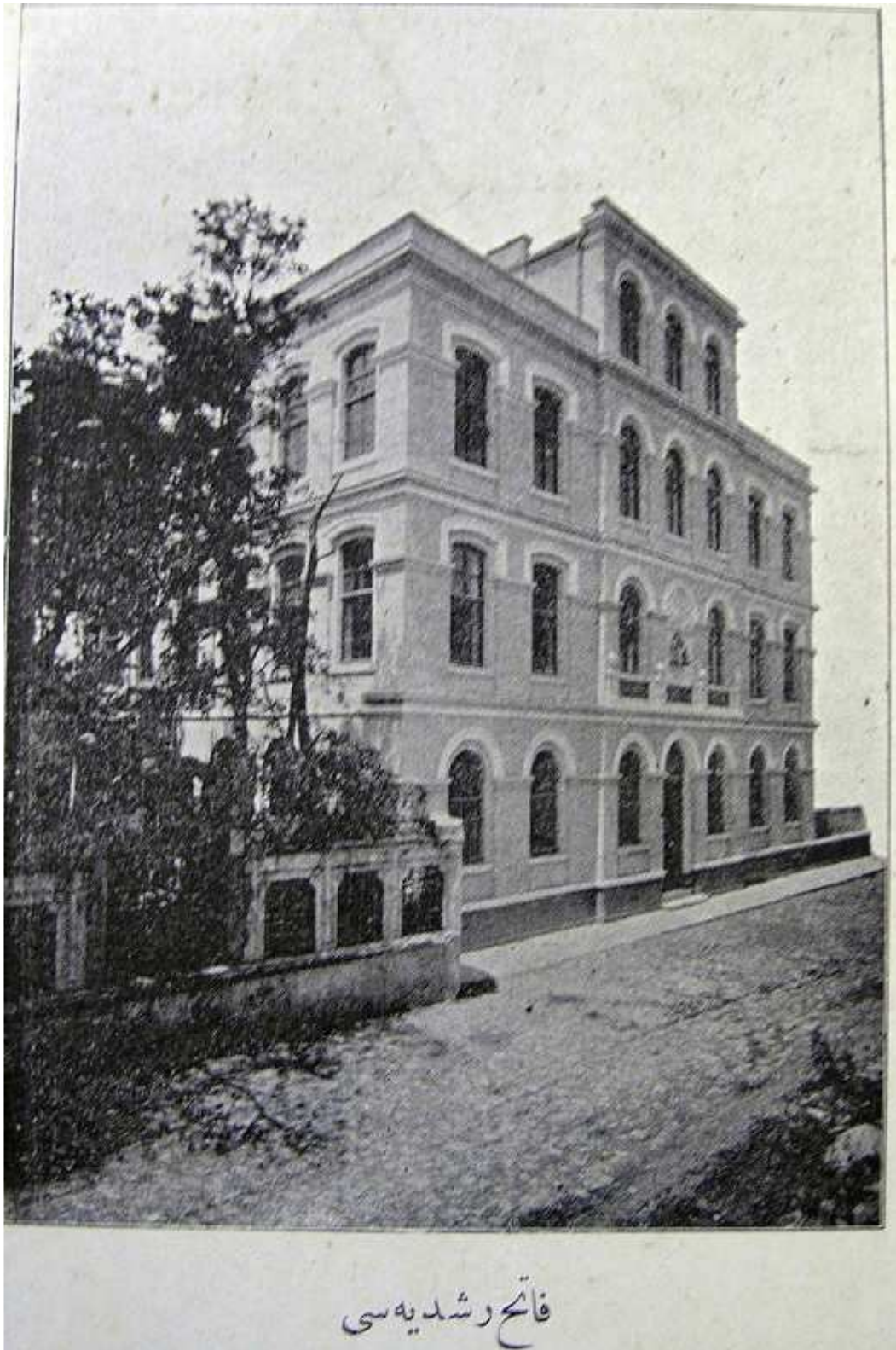

FOTOĞRAF EK 2: Bayezid Kütüphanesi

¹⁹⁷ Fotoğraflar Maârif Salnâmelerinden kopya edilmiştir.

FOTOĞRAF EK 2: Fatih Rüşdiyesi

FOTOĞRAF EK 3: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne

ÖZET

Yükselme Döneminde kendisini her sahada Batıdan üstün gören Osmanlı Devleti, Lale Devri'nden itibaren bu inancını kaybetmeye başlamış ve Batıyı model olarak izlemiştir. Başlangıçta bu durumu Batının askeri üstünlüğü olarak değerlendiren devlet adamlarımız, II. Mahmud ve Tanzimat devirlerinden itibaren her sahada Avrupa kurumlarını örnek almışlardır. Artık okullaşma konusunda da batı kurumları hızlı bir şekilde iktibas edilmeye başlamıştır. Özellikle Tanzimat devlet adamları, yeni mekteplerin açılmasına önem verdikleri gibi maarif teşkilatının da Avrupai tarzda örgütlenmesini sağlamışlardır. Yapılan çalışmalarla ilk ve ortaöğretim daha programlı bir şekle konulmuştur. Osmanlı son dönem eğitimine yön veren 1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile eğitim teşkilatımız radikal bir değişikliğe uğramıştır.

Tanzimat döneminin ardından başlayan I. Meşrutiyet döneminde de eğitim sahasındaki modernleşmeye ve yeni eğitim kurumlarının açılmasına devam edilmiş ve Osmanlı eğitim kademeleri eksiksiz bir şekle konulmuştur. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde okullaşma hareketi, hızını sürekli artırarak devam etmiş ve günümüze kadar ulaşan birçok eğitim kurumunun oluşmasını sağlamıştır.

1903 yılına gelindiğinde İstanbul'da askerî eğitimde Harbiye, Tıbbiye, Mühendishâne ve Bahriye Mektebi, yüksek öğretimde Dârülfünûn, Mülkiye Mektebi, Mülkî Tıbbiye, Hukuk Mektebi, Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât; orta öğretimde Sultânî, İdâdîler ve Rüşdiyeler, ilköğretimde ise ibtidâiler devletin temel eğitim kurumları olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere İstanbul'daki bu mekteplerde yetişen birçok devlet adamı, asker, bürokrat ve aydın geleceğin Türkiye'sine yön vermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul, Salnâme, Eğitim-Öğretim.

ABSTRACT

Ottoman Empire, which considered herself superior in all fields during the rising era, started losing this belief from the Lale Era and followed the West. Our statesmen, who had initially assessed this situation as the military supremacy of the West, took European institutions as examples in all fields from Mahmut the Second and Tanzimat. Then the Western Institutions have been started to be imitated in the subject of schools. Particularly Tanzimat statesmen, besides paying attention to the foundation of new schools, organized the Ministry of Education in a European fashion. Primary and secondary educations have been rendered scheduled by the works. Our education organization underwent a radical change with the National Education Regulations of 1869 that steered the Ottoman education in the final stage.

During the first Meşrutiyet (Constitutional) Era, which started right after the Tanzimat, modernization in education and foundation of new education institutions were lasted and Ottoman education steps were turned into accurate. At the beginning of the 20th Century, the enrolment movement continued increasingly and provided the foundation of many extant education institutions.

At the year of 1903, War Academy, Medicine School, Engineering College and Naval School in military education; Darulfunun (University), School for Civil Servants, Civil Medicine School, Law School, Teacher Training College, Women Teachers' College in high education; Sultani, Secondary schools and high schools in secondary education; and primary schools (ibtidailer) continued to exist as the main education institutions of the state.

First and foremost Mustafa Kemal Ataturk and many statesmen, officers, bureaucrats and intellectuals, who were raised in those schools in Istanbul, shaped the future of Turkey.

Key Words: Ottoman Empire, Istanbul, year books, education-instruction.